

BJP 3170

ДР. ІВАН КОПАЧ.

ЩО ТО ТАКЕ ЛЮДСЬКЕ ДУМАННЯ?

(Відбитка *Дарувана* „Учителя“.)

ЦІНА 60 СОТИКІВ.

ЛЬВІВ, 1906.

З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка
під зарядом К. Воднарського.

UNIVERSITY INSTITUTE
GIFT

Що 'то таке людске думанє?

Написав Др. Іван Копач.

Гадки, котрі отсе хочу власне подати під розвагу пов. читачам в отсїй статї, зложили ся під впливом шкільноґ практики. Дїставши іменно в сїм роцї шкільнім (т. зн. 1905/6) порученє учити в академічній гімназїї у Львові т. зв. пропедевтики філософїї (т. зн. логїки в VII. кл. і психологїї в VIII. кл.) мусїв я передовсїм розглянути ся в ріжних підручниках, написаних умисно для тоґ цїли. На жаль, я не можу сказати, щоби ті, котрі я переглянув, — а переглянув я їх досить — під зглядом дидактичним, а подекуди навіть і науковим відповідали своґй цїли. Впрочім рускі гімназїї мають доси лиш логїку укладу Дра Т. Мандвбура¹⁾, а підручник до науки психологїї десь ще йно в роботї. З огляду на те мусїв я шїйти власною дорогою. А щоби йти певно, мусїв я передовсїм основно заїзнати ся з дотичною науковою літературою. З тих студїй вїйшла й отса статя, а може колись — при спри-яючих обставинах — вїйде й цїлий підручник для дотичних наук. Питавя, що належать до науки логїки і психологїї, се заразом найважнїйші питання людского самоїзнаня взагалї — як се пов. читачї побачать хоч би із отсеї моєї вступної статї. І тому хочу зараз вже тут подати й дотичну — очевидно лиш найважнїйшу — наукову літературу даних предметів, щоби ті, що хотять дальше на тїм поли студїї робити, знали, де і чого шукати. Отсе ті книжки (цїна оправлених):

I. Книжки, що загально, а дуже приступно впроваджують в розумїне філософїчної літератури взагалї:

Friedrich Paulsen: Einleitung in die Philosophie 13. вид. 1904. ц. 5·50 марок (1 марка = 1·20 К).

Wilhelm Jerusalem: Einleitung in die Philosophie 2. вид. 1903. ц. 5 К.

Wilhelm Wundt: System der Philosophie 2. вид. 1897 ц. 14·50 м.

II. До історїї філософїї:

Überweg—Heinze: Grundriss der Geschichte der Philosophie, 4 томи цїна: 36·50 марок.

Karl Vorländer: Geschichte der Philosophie 2 томи 1902—1903 цїна брош. 6·10 м. (опр. 8 м.).

¹⁾ Се властиво перерїбка або ще радше витяг із німецкого підручника логїки А. Гефлера (Dr. Alois Höfler: Grundlehren der Logik Wien 1890).

Dessoir und P. Menzer: Philosophisches Lesebuch (уступи з різних філософів по німцям) 2 вид. 1905 ц. 5·60 м.

Dr. Bastian Schmid: Philosophisches Lesebuch 1905 ц. 2·60 м.

III. До пропедевтики філософії (т. зн. до логіки і психології):

Rudolf Lehmann (проф. берлінського університету): Wege und Ziele der philosophischen Propädeutik 1905, ц. 1·20 м.

Той сам: Lehrbuch der philosophischen Propädeutik 1905, ц. 4·50 м.

Friedrich Jodl: Lehrbuch der Psychologie 2. вид. 1903, 2 томи ц. 18 м.

Wilhelm Jerusalem: Lehrbuch der Psychologie 3. вид. 1902, ц. 4 К.

Wilhelm Wundt: Logik 2. вид. 3 томи 1893—1895, ц. 52 м.

Wilhelm Jerusalem: Logik (має вийти в р. 1906).

Если би хтось хотів купити собі на власність де-що з тої літератури — а повинен хотіти той, що интересує ся такими питаннями — то раджу яко minimum: Паульзена Einleitung in die Philosophie (6·60 К), Vorländer'a Geschichte der Philosophie (9 60 К), Dessoir-Menzer: Philosophisches Lesebuch (6·72 К) і Єрузалема: Lehrbuch der Psychologie (4 К). Хто би однак хотів або міг купити собі лиш одну книжку в даній матерії, то нехай бере передусім Jerusalem-a: Einleitung in die Philosophie (5 К) або вгож: Lehrbuch der Psychologie (4 К). В. Єрузалем, професор віденського університету, з котрого творами я перший раз зацікавився — на диво і на жаль! — аж власне от в осени біжучого шкільного року, се незрівняний дидактик. Він уміє найтрудніші річи пояснити так легко і приступно, що вго філософічні твори читаєш, як яку повість. Сего досвідчив я іменно читаючи вго найновшу працю п. з. Der kritische Idealismus und die reine Logik. Ein Ruf im Streite. (1905. ц. 6 К), в котрій він боронить своїх поглядів, висказаних уже десять літ тому назад у знаменитій, але доси досить ще ігнорованій книжці п. з. Die Urteilsfunktion (1895 ц. 7·20 К). Вго підручник психології апробований міністерством просвіти до науки в школах середних рішенням з 19. червня 1903 ч. 19.447, а тепер поручило ему міністерство виготовлене також підручника логіки для науки в школах середних. І я, пізнавши дотеперішні праці того щасливого мислителя і педагога, можу лиш тішити ся, що міністерство просвіти зробило так влучний вибір у тій справі. Та поки появиться ся праця Єрузалема, може не завадить і тих моїх кілька слів, які хочу подати рускій публиці в задуманій отсе статі на тему про вство і значінє людского думаня.

1. Лєогіка і психологія яко пропедевтика філософії.

Наука про людске думанє називає ся лєогікою, а то від грецкого слова *λόγος* (читай: *logos*), котре значить тільки, що наш вираз „слово“, але „слово“ в значіню не зверхного звука, лиш в значіню того понятя чи виображіня, котре крєє ся за кождим словом яко зверхним звуком. „Слово“ яко зверхний звук називає ся по грецки *φωνή* (чит. *phōnē*) і від того слова походить знов вираз „фонетика“ (наука про звуки людскої бесіди). У нас уживають часто того слова також в значіню „фонетична правопись“ т. зн. правопись, котра важе писати кожде слово так, як воно звучить.

Лєогіка є частиню психології т. зн. науки про душевні прояви взагалі. Вираз „психологія“ є також грецкий і складає ся з двох слів: „*ψυχή*“ (чит. *psuchē* = душа) і *λέγω* (чит. *lego* = говорю). До психічних проявів належать крім думаня також обяви чувств і бажань. Всі ті прояви називаємо психічними для відріжненя від проявів фізичних або материяльних.

Та про підстави і методи психології поговоримо може волись иньшим разом. На-тепер вистарчить нам запам'ятати собі, що психологія є обширнійша наука як лєогіка, бо обнимає крім тої ще й науку про чувства і науку про обяви волі чоловіка.

Лєогіка і психологія разом творять — не лиш по плану гімназьяльних наук, але й у загалі — т. зв. пропедевтику філософії т. зн. підготованє до розважаня питань філософічних. І слово „пропедевтика“ і слово „філософія“ — то опять таки вислови грецкі. Слово „пропедевтика“ походить від грецкого дієслова *προ-παιδεύω* (чит. *pro-paideuo* = підготовляю; *παῖς* чит. *païs* = дитина, *παιδεύω* чит. *paideuo* = виховую). Прикметник *προπαιδευτικός* (чит. *pro-paideutikos*) значить „підготовляючий“. Назване лєогіки і психології пропедевтикою філософії має значити, що лиш той чоловік може ині займатися з позитком питаннями філософічними, котрий записав ся попередку з підставами лєогіки і психології.

Ба, але щож то таке філософія?

Отже філософія старає ся відповісти на оті два питання:

1) Чим саме є той цілий сьвіт, серед якого ми живемо і якого малесенькою частинкою й ми самі єсьмо?

2) Чи і яким способом ми взагалі можемо що-небудь знати про се?

Перше питанє становить т. зв. проблем метафізично-онтологічний, друге є предметом т. зв. теорії пізнаня (*Erkenntnistheorie*)¹⁾.

¹⁾ Мимоходом мушу додати, що і вислови „проблем“, „метафізика“ „онтологія“ і „теорія“ — то також слова грецкі. Слово „проблем“ — то грецке *πρόβλημα* (чит. *problēma* = „то, що є поставлене перед нами“, отже: „питанє, поставлене під нашу розвагу“; іменник сей походить від дієслова *προ-βάλλω* чит. *pro-ballo* = „кидаю щось перед когось). — „Фізика“ — то наука про материяльну природу (грецке *φύσις* чит. *physis*) у найширшійм того слова значіню. А що філософічні питання про єство всесьвіта не можуть бути вдоволяючо рішені на ґрунті самих явищ видимого материяльного сьвіта, тож другий обієк Платона філософічний корифей старини, ученик Платона, Аристотель додав до своєї фізики ще уступи, в котрих говорить власне про ті найвисші філософічні питання. Пізнійші видавці дїл Аристотеля надали їм титул *τὰ μετὰ (τὰ) φυσικά* (т. зн. „те, що наступає по фізиці“). І відти повстала

Отже органом (*δργανον* = приряд, *instrumentum*), котрий уможливляє чоловікови всяке пізнаванє і знанє, є вго думанє (*das Denken*); а жерелом, з котрого людске думанє черпає материал для себе, є досьвід (*Erfahrung*) і то досьвід двоякий: або зовнішній (зверхній), що походить від явищ зовнішнього свїта т. зн. від того свїта, що поза нами — або досьвід внутрішній тобто той, що вго ми безпосередно самі в собі відчуваємо (очевидно про те, що дїє ся у наших власнім нутрі). Наше думанє зводить оба ті досьвіди до купи і, коли з них усуне всякі суперечности, тоді привлащує собі само силою свого власного єства значїне і вартість певного знаня. Наколи чїсь думанє суперечить собі само, тоді кажемо, що дотичний чоловік або несьвідомо помиляє ся або свїдомо тобто умисно минає ся з правдою або що він умово хорий. І се надзвичайно цікава річ, що кождий такий случай викликає в нас чувство прикрости і невдоволеня. Чоловіка, що часто несьвідомо помиляє ся, легковажимо собі яко мало спосібного, мало бистрого. Чоловіком, котрий умисно минає ся з правдою, всі без вїмки гордимо, навіть тоді, коли й самі ми вноді не без того грїха. (Се дуже характеристичне явище!). Чоловіка божевільного ми боїмо ся і віддаємо чим скорше до закладу призначеного спеціально для таких хорих. Треба однак замїтити, що і при найбільшій щирости і при зовсім здорових зміслах не легко погодити зі собою ріжні досьвіди навіть у сфері буденного житя. Кількож то помилок у тім зглядї робить кождий з нас майже що дня. А щож доперва в питаннях філософічних? Філософія має задачу: ціле кождочасне людске знанє про всесвїт звести і злучити в один вирівнаний в самім собі т. зн. вільний від суперечностей систем чи там свїтогляд (*Weltanschauung*).

Се, як сказано, не є легка справа. Бо на певнім степені людске думанє — навіть при найбільшій щирости, бистротї і добросовїсности — запутує ся в т. зв. антиномїї (= суперечности). Примїром що до питання: Чи простїр є скінчений чи нескінчений? Як скінчений, то де вго конець? а як нескінчений, то як же він замкнений яко простїр? Та найлекше зроаумїти єство антиномїї на отїм елементарнім проблемї: З одного боку всі знаємо, що нїчо на свїті не дїє ся без достаточної причини і що, як є достаточна причина, то вона мусить викликати все по собі приналеж-

назва „метафізика“. — Слово „онтологія“ значить „наука про те, що є; наука про быт, про єствованє“. (*Τὰ ὄντα* чит. *ta onta* = „все, що є“; *ὄν, ὄντα*, *ὄν* то дїєприкметник часу теперішнього від дїєслова *εἶναι* чит. *einai* = бути. На церковних образах часто можна бачити голову Ісуса Христа окружену трема буквами: на горї *O*, з лївого боку *Ω*, а з правого *N*. То має значити: *ὁ ὄν* = „той, що є“, по церковному смїй. В Старім Завїті прим. каже Бог до Мойсея з горючого корча: „Яз єсмь смїй“). — Також слово „теорія“ є грецке і походить від дїєслова *θεωρέω* чит. *theoreo* = „приглядаю ся чомусь“. „Теорія“ значить отже тільки, що „розважанє, виклад“. — Нвнї таких слів як „філософія“ або „теорія“ уживає навіть простий селянин, нераз і анальфебет ще до того. Так далеко сягає вікопомна генїальна творчість грецкого духа. Всї народи культурні уживають цілих соток таких грецких висловів і се є данина, яку справедливо складає нинїшний культурний свїт своему генїальному предкови і учителеви. Так то і в культурнім, історичнім свїті (не лише в обсягу материяльної природи) не пропадає властиво жадна, дійсна та правдива праця і заслуга. Вона робить своє дїло ще й по тисячах лїт!

ний їй наслідок. Тимчасом з другого боку ми всі се в собі безпосередно і найпевніше в світі чуємо, що ми властиво нічого не муємо, бо остаточно, коли я не захочу жити, то жадна сила на світі не зможе мене змусити до того, щоби я жив. А так само мене ніхто не може змусити зверху до того, щоби я его любив або поважав, если він душевно не заслугує на те. Отже що в властиво? Чи всюди лиш причинова конечність явищ чи своєвільність їхже? Чи може одно і друге? А коли се послідне, то яка звязь тих обох системів і де в їх граница?

Отже ті і тим подібні питання належать до філософії. А що на них не легко відповісти одним словом: так або ні, тож перший великий грецький філософ, котрий зрозумів і відчув у цілій силі недосаженість людского ума до остаточного розв'язання тих питань, тобто Сократ (469—399 перед Хр.) став себе називати філософом т. ан. „приятелем мудрости“ (*philos* чит. *philos* = приятель; *sophia* чит. *sophia* = мудрість) в противеньстві до зарозумілих „софістів“ (*oi sophoi*), котрі все і всюди величали себе „знатоками мудрости“, а навіть учили єї молодих Атенців за великі гроші і платві. Від Сократа переняв назву „філософа“ его великий ученик Платон і від тоді удержала ся назва філософії у тім значіню аж до нині.

2. Жерело нашого знання про душевні прояви у людей.

Жерелом нашого знання про душевні прояви взагалі, а тим самим і про людске думанє з окрема, є: 1) рефлексія над проявами душевними в нас самих; 2) обсервація (помічуванє) проявів душевних у других людей¹⁾. Перше жерело є безпосередне, бо ми безпосередно самі в собі відчуваємо, що з нами коли дїє ся; друге посередне, бо ми лише з анальоїї до себе самих можемо заключати про те, що дїє ся в душі другого чоловіка, з его бесіди, рухів, мін і т. п. Перше жерело є — загалом беручи — певніше, бо при безпосередній рефлексії кожний чоловік сам найлучше знає і чує, що таке з ним дїє ся. Друге є менше певне, бо зверхні обяви нашого душевного життя — навіть при повній їх щирости — ніколи не суть і не можуть бути рівнозначними рівноважниками дотвчних душевних функцій (= прояв, процесів) — бо вони (тобто: зверхні обяви) є у своїй ріжнородности досить обмежені, між тим як скаля степенювання душевних процесів є дуже богата — чи там радше сказати — необмежена, лиш залежна від вродженого темпераменту і вродженої бистроти, а надто і від якости та степеня напруження кождоразового хвиливого настрою. Кожний же з нас знає, як ріжна — що до степеня і якости — дійсність криє ся приміром за висказом: „я люблю“ або „я гніваю ся“ або „я ненавиджу“ — навіть у того самого чоловіка серед ріжних обставин і в ріжних порах віку. А щож доперва говорити про дійсну реальну вартість тих самих висказів, коли їх чуємо з уст ріжних людей! Всякий зверхний обяв і вираз якого-будь

¹⁾ „Рефлексія“ і „обсервація“ — то слова латинські: *reflexio* (від дієслова: *reflectere* = загинати назад) = „завертанє уваги на самого себе“, отже „розважанє над собою самим“; *observatio* (від дієслова: *observare* = „оглядати щось, помічувати, що находить ся поза нами“) = „помічуванє“ „огляданє“.

душевного процесу (= дійства) є лиш символом, а не рівнозначним і рівностепенним рівноважником его. Розуміє ся, найбільше певною є жива бесіда око в око, бо тон голосу, міна, рухи і тим подібні моменти улекшують і уможливають до певної границі контролю щирости самої бесіди. Далекотруднійша вже така контрол, коли читати чиясь письмо, та ще й в чужій нам бесіді. Всеж такі оба жерела нашого знання про душевні прояви людські взаїмно доповняють себе й уможливають так науку психології як і льогіки. Треба лиш пам'ятати, що черпанє знання з обох тих жерел відбуває ся двома ріжними методами (способами)¹). І так:

Рефлексія над собою самим вимагає методи т. зв. інтроспективної (від англійського слова „introspection“ = „загляданє в самого себе“; латинське дієслово „intrō-spīcere“ = заглядати в середину). Інтроспективна метода має, як вже сказано, ту добру сторону, що прояви, котрі вона студіює, дає нам безпосередно — між тим як при обсервації зверхного світа ми лишені на ласку наших змислів. Правда, ми можемо точність і певність наших змислових спостережень піднести при помочи штучних, умисно до того приладжених прирядів (інструментів). Але в таких разі правдивість (влучність) пороблених обсервацій все таки зависить з одного боку від бистроти змислів обсерватора, з другого від точного і докладного функціонування дотичних інструментів. Отже всяка обсервація відбуває ся все лиш посередно. Тимчасом при рефлексії над собою самим ми помічаємо те, що діє ся в нашій свідомости, безпосередно т. зв. без помочи якого небудь неспіхичного середника (медіума). І ся обставина спричинює те, що інтроспективна метода — мимо всіх получених з нею трудностей і похибок — є все необхідною підставою і вихідною точкою всіх иньших метод дослідів психологічних.

Згадано що йно про трудности і похибки інтроспективної методи. Бо от приміром треба мати на увазі такі річи: Коли ми маємо до діла з предметами і явищами зверхного світа (т. зв. того світа, що поза нами), то майже все можемо нашу обсервацію робити довший час або бодай повторяти її частіше при таких самих условинах, які можемо собі уложити навіть штучно до вподоби²) прим. студіюючи вплив температури на обєм тіл. До того вство явищ фізичних лишав ся все таке саме без огляду на те, чи его хто обсервує чи ні. Спіхичні ж явища („феномени“ від грецького слова φαίνομαι чит. phainomai = „показую ся, являю ся“) є перелетні і тяжко їх придержати незмінними через довший час прим. власні чувства. Та ще далеко більша трудність лежить у тім, що наша увага, яку мусимо звернути на власне явище спіхичне, котре хочемо студіювати, або зовсім перериває его або бодай модифікує (= зміняє до якогось степеня). Прим. як би хтось хотів студіювати свій гнів рівночасно з вибухом гніву у власнім нутрі —

¹) „Метода“ — вираз грецький: μέθ-οδος чит. méthodos = „ходженє, гоненє за чимсь“ (дієслово μεθoδεύω = „гоно за чимсь, шукаю чогось“); οδός чит. hodós = дорога. — „Функція“: лат. functio = „виконуванє якогось дійства прим. обовязку“ (від дієслова fungi = „сповняти щось“. — „Процес“: лат. processus = „хіт наперед“, der Vorgang (від дієслова procedere = „поступати наперед“). — „Символ“: грецьке слово σύμβολον чит. symbolon = „умовлений з кимсь другим знак“ (дієслово συμβάλλω чит. symbollo = „кидаю разом“).

²) Така метода називає ся експериментальна (від латинського дієслова experior = „досвідчаю, пробую“).

то се просто неможливо. В таких разгах т. зн. при великих зворушеннях душі або т. зв. афектах (від латинського дієслова *afficio* = „роблю вплив на когось, дражню его чимсь, зворушую“) треба ждати, аж афект мине і доперва тоді, пригадуючи собі, як то було, можна таке власне зворушене душі описувати і т. д. Але якже неточний часто є такий спогад, тай якже тяжко відділити у себе самого те, що є загально людське, від того, що лиш має індивідуальне т. зн. спричинене мною, лиш мені одному вродженою, вдачею або чисто хвилеве т. зн. викликане лиш хвилевими в тім однім случаю обставинами мого життя.

І тому то до рефлексії над собою самим мусить долучити ся ще обсервація других людей, коли хочемо дістати скільки-небудь певні факти психологічні. При обсервації других людей треба однак знов все памятати на те, що ми від других людей ніколи не можемо дістати матеріялу психологічного безпосередно, тільки посередно при помочи зверхних обявів. І ту очевидно бесіда має найперше значінє, яко середник порозуміння. Але щож? Кількож то разів той, що описує свої власні душевні прояви, сам помиляє ся в толкованю (в інтерпретації) їх? а кількож разів він умисно скривлює перед нами фактичний стан річий? Ба, а навіть коли б не було ані одного ані другого з тих двох моментів т. зн. коли б ми мали перед собою чоловіка, що зовсім щиро хотів би все сказати, як було або як є, і посідав би відповідну інтелігенцію і бистроту ума, котра би давала запоруку того, що він належито розуміє стан своєї душі — то чи і так осягнули б ми тою дорогою точний і певний результат? Шіллер жалує ся раз не без причини в отсім дистиху:

„Warum kann der lebendige Geist dem Geist nicht erscheinen?
Spricht die Seele, so spricht ach! schon die Seele nicht mehr“.

Загально беручи справа стоїть так: що ми другого чоловіка можемо розуміти лиш по анальорії до себе самих т. зн. ми лиш ті душевні стани другого чоловіка можемо розуміти, котрі ми самі вже пережили. І тим поясняє ся прим. факт, що лиш убогий відчуває і розуміє належито прикрости убожества, а натоміць, як каже народня пословица, „сятий голодного не знає“. Своєю дорогою обсервація других людей служить контролею помічень, зроблених над проявами у власнім нутрі. Тим способом рефлексія над собою самим тісно звязана з обсервацією других людей, як се вже прекрасно висказав на вишнім місци що йно згаданий німецький гевій у звіснім дистиху:

„Willst du dich selber erkennen, so sieh, wie die andern es treiben,
Willst du die andern verstehen, blick' in dein eigenes Herz“.

3. Що то є думанє?

Отже дорогою рефлексії над собою самими і обсервації других людей — при помочи інтроспективної і експериментальної методи¹⁾ — ми хоч

¹⁾ Інтроспективна метода студіюваня душі людської стара як світ, а властиво як рід людський. Кождий чоловік, навіть анальфает, послуговує ся нею що хвилі в буденнім своїм житю — звичайно на стільки, на скільки ему треба. Експериментальну методу впровадив до науки психології колишній професор ляского університету, Ернест Генрик Вебер (1795—1878), славний фізіолог і анатом. Его послідовниками в тім напрямі

і недокладно, а все таки можемо дещо знати про людські явища душевні взагалі, отже й про думане людське спеціально. Зводячи до купи увесь наш дотичний досвід можемо на питане, „що то є людське думане?“ відповісти коротко так:

Думане є то підметове т. зв. свідоме собі свого ества і ціли, психічне дійство, що порядкує материял, який дає нам і громадить досвід.

Кажемо, що думане є дійством — тому, бо воно якраз тим ріжнить ся від чувств, що не є пасивним¹⁾ (т. зв. нечинним) станом, як от чувство болю або смутку, лиш воно є працею, подібною до праці, потрібної приміром при складаню книжок у шафі або при порядкованю меблів у покою. Ріжниця лиш та, що при порядкованю меблів або книжок треба виконати також працю фізичну, котру можна точно змірити ертами чи кільограмометрами, між тим як думане є працею психічною, якої фізичним мірилом ніяк не зміриш. Варто однак зауважати собі сей дивний факт, що фізичного порядкованя не можна собі ніяк подумати без попередного психічного обдуманя его т. зв. що хто хоче які небудь річи і денебудь порядкувати, той мусить собі наперед уложити плян (ідею) того порядкованя. І на відворот: денебудь ми бачимо якийсь пляновий порядок, там догадуємо ся (суппонуємо — від латинського дієслова *supponere* = „підкладати“; *voraussetzen*) зараз і живого духа, що той плян уложив, приміром коли бачимо папір записаний нотами, що дають в цілости якусь арню, або стїну замальовану чертами, що дають контури (очерк) якогось чоловіка або звіряти. Се дуже важна справа затаїти собі отсей факт, бо з того горбка вдко далеко й на безмежні шляхи філософії, іменно на високі гори проблему метафізично-онтологічного. Сей проблем, як я вже висше вяснив, питає за тим: що є? Отже зміслами своїми чоловік спостерігає в тім світі, який его непосредно окружає і який в загалі є доступний его зміслам, лиш безнастанну переміну матерії. Але дорогою наукової аналізи²⁾ він доходить заразом до пересвідчення, що та переміна відбуває ся таки в якимсь порядку, після якихсь постійних законів. І мусить дальше шукати за тим духом, котрий той порядок завів. І того духа називає Богом. Одним словом: Хто признає якийсь правильний порядок у все-світі, той мусить признати істноване Духа, що той порядок завів і удержує.

Сказано було дальше, що думане є то дійство підметове. Отже підметове тому, бо воно є неограниченим паном і судивю супроти тих елементів, які має порядкувати. Материял, котрий воно порядкує, є для него все лиш безвладним і безусловно-послушним ему предметом. Так є, як наше думане каже, але розуміє ся, і лиш так довго, як воно каже, і лиш так да-

були два нїшні професори липського університету Густав Теодор Фехнер (+ 1887), основатель т. зв. психофізики (науки, що займає ся студіюванем відносин між дражненнями а вражіннями — *Reiz und Empfindung*) і Вільгельм Вундт (ур. 1832., ще живє), котрий в р. 1879, заложив у Липску перший інститут для експериментальної психології. Тепер таких інститутів є вже багато при європейських і американських університетах.

¹⁾ пасивний від латинського дієслова *patior* — „терплю, страдаю, терпеливо зношу“.

²⁾ „аналіза“ від грецького дієслова *ἀνα-λύω* = „розбираю, розкладаю; досліджую“.

леко, як далеко сягає его власть: отже пересічно лиш на протяг життя тої одилиці, котра таку або сяку думку має, і лиш для неї самої, наколи вона не вєспіє ще кого другого переконати і для свого погляду позискати. Розуміє ся, річи самі можуть мати иньшу льогіку. І звичайно єї й мають — і кплять собі часто з бундючною премудрости „королів сотворіня“, навчаючи тим способом „нищах духом“ того, що ніхто не має права ані привилею тикати під ніс свому близьному погордою: „З таким дурнем, мовляв, я не говорю!“ і т. п. Бо ніхто на тій землі не є і не може бути певний того, чи може — як не зараз, то бодай в будуччині — не найде ся хто ще бистрійший від него і не покаже ему тих елементів, котрих він при своїм осуді не доглянув або не доцінив. Кількож то соток, ба й тисяч літ кат муєів бути рибою, а навіть називати ся „вєлєрибом“ (Walfisch)? І кількож то тисяч літ сонце муєіло кружити наоколо землі? Тай кількож то „чарівниць“ муєіло пійти на костер в імя любви Правди? А кількож то ще й „ниці“ „дурнів“ ходить по сьвітї длятого лише, що не добачують дєсь такого порядку, який хтось пньший бачить? Але прецінь XIX. вік дармо не пройшов для вихованя людскости. Прецінь вже що раз більше мож подібати людий, котрі є в силі зі спокоєм вислухати й противної думки і тїшать ся, коли їм хтось покаже і поправить їх помилку. Правда, їх ще не богато, але затє вони, як каже Сьвяте Письмо, „сіль землі“ а таких людий усе було не богато. Хто хоче бачити, як вони розправляють і диспутують¹⁾, нехай возьме до рук і прочитає кілька диялогів Платона і нехай потім спитає себе, чому то Сократ так часто уживає звороту „*δοκεῖ μοι εἶναι*“ (чит. *dokei moi einai* — „мені здає ся, що так є“), а своїх противників титулує все „мій дорогий“ або „мій любий“, а що найвисше вже „мій дивний“ Протагоре або Каллїкљу або як там котрому на імя.

Та думанє є дійством сьвідомим собі свого єства і ціли або коротко сказавши, самосьвідомим дійством. Воно є таким тому, бо воно без сьвідомої уваги є взагалі неможливе яко порядкуюча функция, а увага — то вираз сьвідомої волї підмету ту функцию виконати прим. коли я хочу перечислити скількість карток в зошиті або уложити поділ годин на цілий тиждєнь або упорядкувати зрівнанє і т. п.

Материял, який наше думанє порядкує, походить з обох форм нашого досьвіду т. зв. так внутрішнього як і зовнішнього, а громадить ся він в нашій сьвідомости в формі т. зв. вражїнь і виображїнь.

4. Психофізичний устрій яко підстава душевного життя чоловіка.

Думанє є, як сказано, дійством, що порядкує нашє вражїня і виображїня. Сє порядкованє є функциєю, наглядно, суцільною т. зв. воно показує все і всюди наглядно своєю цілю. А цілюю тою є стремліне до чим раз лекшої орієнтації серед явищ всєсьвіта. Звісно, тих явищ є безчисленне число. Отже щоби між ними не згубити ся, щоби між ними можна найти ся, то треба-ж їх сяк чи так упорядкувати, так як ботанік порядкує

¹⁾ „диспутувати“ від латиньського дієслова *dis-putare* = „ріжно, властиво: двоєко думати“.

Що то таке людське думанє?

ростини свого зільника або як порядкує бібліотекар свою бібліотеку, а вождь своє військо і т. п. Чоловік родить ся з почутем потреби такого порядкованя. Або радше сказати: само житє вимагає для себе такої функції, щоби могло тим лекше удержати ся серед явищ всесвіта. І так приміром навіть кожда жива звірину потребує доконче вміти відрізнити ростини пожиточні для себе від шкідлих, щоби не строїти ся при папі. Та так само, але ще в далеко більшій мірі потребує сеї функції чоловік, „король сотворіня“. З того бачимо, що дума не є функцією біологічною¹⁾ — так само, як прим. приймає поживи і розплоджуванє. І воно лиш поволи розвинуло ся до такої висоти, на якій ми его нині бачимо в ХХ. віці по Хр. у такого Вундта (філософа) або Гарнака (історика церкви), у такого Вілямовіца (філософа) або Кляйна (математика). Початки-ж його є дуже прості і примітивні, як се бачимо найлучше на новонароджених дітях і диких народах.

На яких же підставах тай як розвиває ся воно?

Отже можливість думаня тобто можливість орієнтованя серед всесвіта при помочи порядкованя явищ у системи²⁾ є дана чоловікови в его вродженій ему організації, а іменно в его системі нервовій, так само як можливість віддиханя дана ему в організації серця і легких, а можливість травленя в організації проводу покармового тобто жолудка і кишок. Система нервова чоловіка є організацією психофізичною. То значить: Одним боком вона належить вповні до явищ світа фізичного, отже прим. вона зложена з видимої матерії, котра має свій тягар, свою розтяжність, свою подільність, одним словом: усі ті прикмети, які мають усі т. зв. тіла фізичного світа. З другого однак боку до неї привязані такі явища, котрі ми мусимо відрізнити від явищ світа фізичного, бо вони мають зовсім інші прикмети як тамті прим. думанє, відчуванє, бажанє. Сеж явища, котрих не знає мертвий фізичний світ. Прецінь ручка або каламар нічого не думають ані нічого не відчувають, — а бодай нам доси про те нічого не звісно. Всі явища фізичного світа (як світло, тепло, електричність, голос) дадуть ся звести на явище руху (а бодай у тім напрямі йде ціла дотеперішня наукова праця фізиків); між тим як доси ще нікому не вдало ся заступити якимсь фізичним рухом прояв думаня або відчуваня. Тим способом ми змушені признати два світи явищ: один, про котрий одержуємо відомість через наші змісли (зір, слух, дотик, смак і нюх), — се світ фізичний; другий, про котрий знаємо безпосередно через відчуванє его в собі самих — се світ душевний (психічний). Як ті два світи з собою сполучені, сего поки що ніхто не знає і — хто знає, чи коли й буде знати. Здогади і теорії що до того належать до філософії, а іменно до метафізики. Фактом однак є, що ми такі два світи мусимо признати. І від того факту мусимо й ми вийти, коли бесіда про прояви людского думаня. Впрочім додати треба ще й те, що, як у світі прояв фізичних наука приймає субстрат матерії³⁾

¹⁾ Грецьке слово *bios* (читай: bios) = „житє“. Біологія = наука про обяви життєві взагалі. Тепер власне виходить прекрасне діло професора віденьского університету Дра Макса Кассовіца (Kassowitz) п. з. Allgemeine Biologie. Якраз появил ся четвертай том того діла п. з. Nerven und Seele Wien 1906, ціна: 12 корон.

²⁾ Грецьке *συστήμα* (чит. systema) = „уклад, ряд“ від дієслова *συστήμι* чит. synistemi = „укладаю разом“.

³⁾ І слово „субстрат“ і слово „матерія“ — то вирази латинські. „Субстрат“ від дієслова „sub-sterno“ = „під-стелюю“ (у Плінія: substratus =

яко підставу тих всіх прояв, так зовсім аналогічно¹⁾ в сфері явищ психічних з давен давна люди приймали субстрат душі яко підставу душевних явищ. І наука й до нині оперує (лат. *operor* = „працюю“) тими елементами, хоч і не вмів їх точніше ані повнати ані описати. То одно хіба ще треба знати, що філософія вже від своїх початків все і все на ново робить заходи коло того, чи не можна би якимсь способом звести матерію і духа в одно жерело (т. зв. моністичний напрям філософії — від грецького слова *μονος* чит. *monos* = „сам один“), але до нині ще се нікому добре не вдало ся і тому й до нині ще панує в тих справах дуалізм тобто такий філософічний світогляд, котрий розрізняє духа побіч матерії. Якимсь дивним і ближше нам невідомим способом сполучені оба ті світи у чоловіка в его системі нервовій. І тому то й називаємо ту систему організацією психофізичною.

Фізична будова вї виглядає так: Складає ся вона з уалів або осередків (центрів) і з волокон або проводів (*Nervenzentren* і *Nervenfasern*). І уалів нервових і волокон є в тілі людськїм дуже багато. Та найважнішими осередками нервовими є: хребетний стриж (*das Rückenmark*) і мозок (*das Gehirn*). До мозку привязане якраз і наше думанє, про що знали вже в старині лікар Гіпократ з острова Кос (на морі Егейскім) в V. віці пер. Хр. (уродив ся ок. 460 пер. Хр.) і лікар Гален з Пергамон (в Малій Азії) в II. в. по Хр. (ур. ок. 131 по Хр.)

Цілий мозок є покритий т. зв. корою мозковою, дуже пофалдованою, так що поверхня великого мозку (бо треба розрізнити дві часті мозку т. зв. великий мозок і малий мозок) виносить около 1600 см². Досвідками стверджено, що скількість фалд мозкових остає в звязи з високістю інтелігенції даної одиниці, іменно: чим більша інтелігенція²⁾, тим більша скількість фалд. А так само стоїть справа і з великістю та вагою мозку. Чим більша скількість і вага мозку, тим більша здібність даної одиниці до абстрактного думаня і науки. Се провірено, порівнюючи мозки диких народів з мозками народів культурних.

Цікаво дуже, що мозки жіночі пересічно є менші і лекші чим мужескі. І так бувший професор анатомії в монахійскім університеті Bischoff (*Das Gehirngewicht des Menschen Bonn 1880*) переважив 559 мозків мужеских і 347 женських і знайшов, що найвищий тягар між мужескими мозками виносив 1925 грамів, а між жіночими лиш 1565; найлекший знов мозок мужеский важив 1018 грамів, а жіночий 820. Вага пересічна усіх мужеских мозків виносила 1362, а жіночих 1219 грамів³⁾. Заразом знайшов Бішофф, що мужескі мозки доходять свого maximum (т. зв. найвисшого степеня розвою) між 20—30 роком життя, між тим як жіночі мозки осягають свій найвищий степень розвою вже до 20 року життя. За те вага жіночих мозків починає спадати між 50—60 роком життя, між тим як у мушци се настуває аж між 60—70 роком. Ті вислїди праці Бішоффа потвердив недавно

„підстїлка“. „Матерія“ (лат. *materia* і *materies*) остає в звязи з виразом *mat* = „мати“; отже матерія = „те, з чого щось родить ся, повстає“.

¹⁾ Вираз „аналогічно“ утворений з грецького вислову *ἀνά λόγον* чит. *aná logon* = „після розуму, після рахунку“, отже „відповідно, пропорціонально (лат. *pro portione* = відповідно до припадаючої частки), рівнорядно“.

²⁾ Від лат. дієслова *intellego* = „розумію“.

³⁾ Інший учений Matiegka подає, що в літах 20—60 мужеский мозок перевишав жіночий пересічно о 145 грамів, а в літах 60—90 о 173 грами.

ниший учений Маршан (Marchand) в статі „Über das Gehirngewicht des Menschen“, поміщений в „Biologisches Centralblatt“ в р. 1902¹⁾. — Цікаво також те, що Китайці мають мозок менше-більше так великий, як Німці. Се безперечний знак високого розвою духового Китайців мимо їх ніби-то „закостенілості“²⁾.

Великий мозок складає ся з двох півкуль (гемісфер³⁾), а ті півкулі ділять ся знов на велике число піль, до котрих привязані різні функції⁴⁾ психічні. Є там такі осередки, котрі відбирають відомість про подражнення, і такі, котрі спонукують відповідні части тіла до відповіді (реакції⁵⁾ на ті подражнення. Перші з них називають ся сензоричними, другі моторичними⁶⁾. Цікава річ, що деякі такі самі осередки находять ся і в правій і в лівій півкулі мозку, отже подвійно. Походить се звідси, що симетрична⁷⁾ будова нашого тіла вимагає також двох осередків мозкових для певних функцій. І так стверджено досвідом дивне явище, що правій півкулі мозковій відповідає ліва сторона нашого тіла, а противно лівій права. Деякі осередки є знов тільки одиничні. І так прим. звісно нині напевно, що можливість говореня т. зв. можливість порушуваня органами, котрі витворюють артикуловані звуки нашої бесіди, привязана до одної частинки лівої чолової латки мозкової. Коли хто був зранений в ту часть мозку, зараз попадав в т. зв. моторичну афазію⁸⁾.

Верстви великого і малого мозку є попереццавані в найрізнійших напрямках нитками нервовими, котрі служать будьто до полученя кори мозкової з иншими осередками (узлами) нервовими будьто до злученя різних відпо-відаючих собі піль в обох півкулях мозкових будьто вкінці до удержуваня звязи між різними полями тої самої півкулі. Сеж і є якраз найважнійшою задачею кори мозкової: уможливити як найбільше получене кожної пооди-нокої части системи нервової зі всіма иншими, а тим самим як найбільше получене кожного поодинокого нашого органу зі всіма иншими. Тим способом стає можлива єдність в життю організму. І нема найменшого сумніву що до того, що нормальний перебіг психічних явищ, отже, коротко кажучи, наше

¹⁾ Сі дати виняті з голосної праці липецкого психіатра Дра Мєбіуса (P. J. Möbius) п. з. „Über den physiologischen Schwachsinn des Weibes“ 7. вид. Halle a. d. S. 1905 ціна 1.50 М. Книжка звернена против деяких збочень руху феміністичного і тому написана в тоні досить острим. Але хто інтересує ся рухом т. зв. „жіночим“ чи там „еманципацийним“, той повинен ту книжку прочитати.

²⁾ Пор. Georg Buschan: Über Kultur und Gehirn в „Die Umschau“ з р. 1905 стр. 189—193 (також в „Correspondenz-Blatt der Deutschen anthropologischen Gesellschaft“ з р. 1904 ч. 10, 11 і 12).

³⁾ грецке *ἡμι-σφαίριον* чит. hemi-sphairion = „пів кулі“; *σφαῖρα* = „куля“. Ми уживаємо в рускім язичі слова „сфера“ в значіню французского „milieu“ (чит. міліє) = „круг людей, серед котрого хтось живе“. Росіяни кажуть: „серед“.

⁴⁾ від лат. дієслова *fungi* = „дійствувати“;

⁵⁾ лат. дієслово *ago* = „ділаю“; отже реакція = „відповідь на чинсь діланє“.

⁶⁾ сензоричний від лат. дієслова „*sentio*“ = „чую“ (прим. дотик); моторичний від лат. дієслова „*moveo*“ = „порушую“.

⁷⁾ грецке *σὺν-μετρος* чит. *symmetros* = „той, що має спільну (таку саму) міру“; отже „рівномірний“. Симетрична будова = така сама по лівій як по правій стороні.

⁸⁾ грецке дієслово *φρῆμι* чит. *phēmi* = „говорю“; отже *ἀφασία* чит. *aphasia* = „мовчанє, німота“.

здоровля ума є привязане до здоровля мозку. Так само є певною річю, що нашим психічним станам відповідають приналежні їм фізіологічні процеси в нашій мозку. Та лиш в тім біда, що та правильна зв'язь між поодинокими фізіологічними процесами в нашій мозку а поодинокими проявами нашого душевного життя є нам доси лише дуже загально звісна. В поодиноких случаях пока що ще неможливо сказати, які саме процеси мозкові відповідають тим або сям явищам душевним. Тай у загалі не знати, чи коли се буде вповні можливе. На разі ми в тім напрямі не дуже ще далеко дальше, як старий Гіппократ з V. віку пер. Хр.

Наш мозок — як уже сказано — є получений з поодинокими органами нашого тіла нитками чи там волокнами нервовими. Ті волокна мають задачу: провадити дальше одержане подразненє. І ту функцію вони сповняють у двох напрямках. І так: подразненє нерва може наступити на поверхні нашого тіла через якісь фізичні процеси, котрі ділають яко подразки¹⁾. Кінчики нерва — так сказатиб — венсають в себе те подразненє і переносять его — близьше нам невідомим способом — до приналежних собі центрів зі шкоро-стію 60m на секунду²⁾. Коли подразненє дістане ся до кори мозкової, зараз переміняє ся — в невияснений доси спосіб — в психічний елемент, який власне називаємо в ражінєм (Empfindung). Волокна нервні, які ділають у тім напрямі, називають ся доосередними (центрипетальними від лат. petere centrum = „стремлю до середини“) або також сензоричними (Empfindungs-nerven). Навідворот подразненє може походити від центрального органу приміром від дійства волі чоловіка, котрий каже собі: я так хочу. Тоді волокна нервні переносять то зворушенє внутрішнє до мускулів відповідних органів і спонукують дотичні мускули до відповідних рухів тобто до скорченя або до витягненя. Такі нерви називають ся відосередними (центрифугальними — від лат. centrum fugio = „утікаю зі середини“) або моторичними. Всі нерви чоловіка ділять ся на ті дві великі групи: одні суть сензоричні, другі моторичні.

Зазначити однак треба, що деякі реакції відбувають ся без свідомої нашої волі т. зв. без участі моторичних центрів мозкових: нпр. пчиханє, кашель, зблідненє і т. п. Такі мимовільні реакції називаємо рухамиврефлек-

¹⁾ На означенє німецького „der Reiz“, польського „podnieta“, латиньского „irritamentum“ я — мабуть перший — уживаю слова „подразок“ (те, що подразнює). Буду вдячний тому, хто мені подасть ліпший вислов. Літератури філософічної ми Русини і так ще не мавмо і треба всі вислови технічні самому творити. [Др. Макарушка подає вислов „бодєць“ польське bodziec лат. stimulus].

²⁾ Більшість учених перехиляє ся нині до гадки, що ті процеси нервові (т. є. приймаєне подразненє і перепроваджуванє їх дальше) то процеси хемічні. Отже подразненє значить тільки що великанє подразками нових полученє хемічних в кінчиках нервів, відмінних від тих, які були в них перед подразненєм. А перехід того або сего подразненя дорогою волокон аж до осередків нервових — то посуванє розпочатого під впливом подразка розкладу хемічного на цілій довжині подразненого нерва. Сей процес документує ся вкінци яко зужитє нервової сили в формі змученя. По якімсь часі нервового напруженя мусить наступити відпочинок, звичайно у формі сну. В сні нерви привертають назад свій первісний т. зв. знов спосібний до праці стан, виправляючи в спокою свій хемічний склад аж до норми відповідною поживою з крови. Тим поясняє ся величезне значінє доброго сну і доброго відживлюваня для нашого духового життя взагалі.

сй й н я м и. Так само не зависять від нашої свідомої волі різні вегетативні процеси в нашій організмі прим. травлене, обіг крові і т. д.

5. Початки розвою людського думаня.

Вроджена чоловікові психофізична організація має ту природну силу, що процеси, які відбуваються в її власній організмі, вона відчуває яко своєю в противенстві до процесів у цілій дальшій оточуючій її світлі, котрі вона уважає і відчуває яко чужі собі. Се одно. А друге: вона виступає заразом супроти усіх тих так внутрішніх як і зовнішніх явищ яко самосвідомий собі свого аства і сили підмет, котрий ті явища так зверхні як і внутрішні порядкує після їх подібности і відмінности. Очевидно, дорослий чоловік в собі менше або більше свідомий того порядкованя; у дитини-ж, котра що йно прийшла на світ, сей процес порядкованя відбуває ся аразу зовсім автоматично і несвідомо. Поза те однак цілий психічний процес збираня і порядкованя досвідного матеріялу і у дитини і у дорослого чоловіка відбуває ся так само.

Початок нашого душевного життя становить — о скільки се можна вимірювати з об'явів у новонароджених дітей¹⁾ — лиш якесь неясне чувство живучости (das Lebensgefühl), котре об'являє ся в противних собі і дивно перемінно змінних станах вдоволення і невдоволення (Lust und Unlust). Об'яви тих обох чувств треба уважати найпервіснійшою, ще зовсім а зовсім нерозвитою і примітивною (= початковою) реакцією (= відповідію) нашої життєвої сили і свідомости на подразненя, що походять чи то зпоза нашого тіла чи в його-ж таки власного нутра. Се певно щось подібного, як у дорослих людей при наглім і напраснім пробудженю з глибокого сну або при наглім отвореанню ві стану оmlіня.

Вже в перших днях, а радше сказати, в перших годинах свого туземного життя дитина певно переживає різні стани вдоволення й невдоволення — відповідно до різнородности подразнень. Молоденька дитяча душа завважує з початку покищо лиш те, що її розовви є корисне або шкідливе. Прояви оточуючого світа існують для неї лише о стільки, о скільки приносять їй вдоволене або невдоволене. З часом однак і ті стани вдоволення та невдоволення починають показувати щораз ясніші різниці. Холод справляє дитині нишу прикрість як голод, тепла купіль нишу прятність як прим. сеане або колисане. Ті різниці спонукують дитину виріжнати в кождім подразненю побіч загального чувства приємности або неприємности ще й окремих складників, що зависять прямо від якости подразненя. І той складник власне, рівнобіжний все з фізичним подразненем нервів (Nervenreiz), називаємо в психічній зміслі вражінем (Empfindung).

Вражінє є отже ясно означеною т. зн. завваженою зміною стану нашої свідомости, котра то зміна рівно ясно виріжнює ся так від товаришучих їй чувств приємности зглядно неприємности, як і від інших подібних їй змін.

Вражінє є тими психічними елементами, в котрих власне головню проявляє ся функція пізнаваня. В дійснім житю не приходять вони однак

¹⁾ Хто интересує ся тими справами, тому дуже поручаємо дотягну книжку знаменитого ученого К. Гросса. (K. Groos: Das Seelenleben des Kindes 1903 ціна опр.: 4 марки).

ніколи в стані чистім, окремо одно від другого, лиш яко складові часті в різних психічних комплексах, котрі ми називаємо спостереженнями (Wahrnehmungen). Поодинові вражіння одержуємо доперва дорогою наукової аналізи зі спостережень, порівнюючи різні спостереження між собою. Через таке порівнюване ми приучуємося пізнавати, з яких подібних, а з яких зовсім різних вражіннь складаються дані, порівнювані нами, спостереження. Се, чим одно вражіння різниться від другого і в чім проявляє ся зависимість вражіння від належного ему подражнення, називаємо змістом або якістю (Inhalt oder Qualität) вражіння. Рівні що до якості вражіння різнять ся між собою силою (напругою, степенем) або інтенсивністю (Stärke oder Intensität). До кожного вражіння є заразом привязане чувство нашого задоволення або невдоволення з него. Той елемент суб'єктивного нашого чувства називаємо тоном вражіння (Gefühlston der Empfindung).

6. Якість вражіннь.

Якостий вражіннь не можна ближе описати. Знає їх лиш той, хто їх переживає; комуж бракує відповідних фізіологічних і психічних диспозицій, тому не можна ніяк пояснити, як дотичні вражіння виглядають. Слепий прим. не знає нічого про барви, а глухий від уродження не знає нічого про тони і голоси. Се однак є певною річню, що якість вражіннь зависить від якості дотичних подражнень.

Подражнення ділимо на зовнішні і внутрішні відповідно до того, чи вони відбуваються на зовнішній поверхні нашого тіла чи в нутрі его.

Зовнішні подражкі розпадаються на дві групи: Першу становлять такі процеси (Vorgänge), котрі ділають на цілу поверхню тіла всюди там, де знаходяться кінці нервів. До таких процесів належать: механічне тисненє, температура, електричні і хемічні процеси і т. д. Ті процеси можна назвати загальними подражками змісловими. Їм відповідають загальні зміслові вражіння (у ширшій того слова значіню) і вражіння дотикові. Другу групу зовнішних подражків становлять такі процеси, котрі ділають лиш на особні органи, що знаходяться на поверхні нашого тіла. Такими процесами є філії світляні і голосові, надто своєрідні (спеціальні) хемічні процеси, котрі викликають вражіння смаку і запаху. То суть специфічні подражнення зміслові. Їм відповідають специфічні вражіння зміслові (у вузшій того слова значіню). Суму фізіологічних і психічних диспозицій, котрі уздібняють чоловіка до переживання таких вражіннь, називаємо коротко зміслами (Sinne).

Яко внутрішні подражкі виступають насамперед вегетативні процеси, що відбуваються в нутрі нашого тіла, як от: віддиханє, приймає покарму, травленє, виділюване неужитків і т. д. Вражіннями, звязаними з тими подражненнями, є прим. голод, спрага, чувство ситости (насичення), потреба віддиху і т. п. Найяснійше виступають ті вражіння у нашій свідомості, коли в розвоє тих вегетативних процесів лучить ся якесь забуренє. Сю клясе вражіннь називаємо коротко вражіннями вітальними¹⁾. Вони є заразом виразом загального стану нашого організму. Вони становлять подекуди загальну підставу (тло) для вражіннь зміслових і суть не лише для перебігу тихже, але і для цілого нашого духового життя дуже важні. Коли ми чуємо

¹⁾ латинське *vita* = „житє“.

ся свіжим, тоді й наші зміслові вражіння є живіші і взагалі сума наших диспозицій все готова до функціонування (т. зн. наші сили психічні готові до діляня). Натомість чоловікові пригнобленому і змученому — то й сонце не світить так ясно і цвітти не пахнуть так мило і пам'ять йому не служить належито, він і рішити ся не може на нічо і т. д. — Суму вігальних вражінь називаємо у буденнім житю: настроєм або гумором (das Allgemeinbefinden, das Gemeingefühl, die Stimmung, die Laune).

Яко внутрішні подразки діляють дальше мимовільні і свовільні рухи наших органів. Наші м'язи (мускули), котрі бувають впроваджувані в рух моторичними нервовими волокнами, є окружені і попронизувані також волокнами сенсоричними і тому ми за кождим скорченем і випруженем кожного м'яза одержуємо якесь вражінє м'язове (мускулове) або суставове. Ті вражіння м'язові мають величезне значінє для цілого нашого душевного житя. Загально називають ся вони вражіннями руховими. (Bewegungsempfindungen). Ми одержуємо через них відомість про органи нашого тіла і тим способом учимо ся їх уживати при помочи тих рухових вражінь. Вражіння рухові суть точно зльокалізовані т. зн. відносять ся все лиш до певних точно означених місць нашого тіла. І через те вони як раз відграють рішачючу роль при розвою нашого виображіння простору (Raumvorstellung).

Вражіння рухові творять дальше інтегральний (= суцний, istotny) складник всіх наших спостережень дотикових і зорових. Вони переказують надто нашій свідомості вражінє опору, котрий ми відчуваємо при дотиканю якогось тіла і при пробах адушення его; а те вражінє є власне головною підставою нашого виображіння про твердість (Festigkeit) і непроникливість тіл, на котрім то спостереженю основує ся знов наше виображінє про трівкі, независимі від нас річи і субстанції. — Наші суди про спочинок або рух нашого тіла, суди про напрям і скорість руху, дальше чувство рівноваги, а при браку рівноваги чувство завороту, взагалі всяке орієнтованє — се все основує ся остаточно на вражіннях рухових.

Яко внутрішні подразки фунтують вкінці ріжні фізіологічні процеси в наших центральних органах нервових, через котрі попадають у зворушенє ріжні часті мозку без дотичних подразнень зміслових зовні. Такі центральні зворушеня лучають ся часом і при зовсім нормальнім стані тіла, на яві. Але далеко частійше буває се у сні і в горячці. З тими зворушеннями є все злучена також злуда нашого судженя, так що ми відносимо витворені тим способом вражіння до відповідних їм зовнішних подразнень, котрі нам здають ся в даній хвилі дійсно існуючими, але котрих в самім ділі зовсім нема. Так праміром особам, котрі лежать в міцній горячці, здає ся нераз, що вони явразно бачать якісь особи коло себе, хоч таких осіб нема. Часто такі хорі навіть знають, що нікого такого коло них нема, а мимо того вони не можуть позбути ся вражіння, що вони когось бачать. Такі явища називаємо галюцинаціями (= привидами), коли нема жадного дотичного зовнішнього подразнення зміслового; а ілюзіями (= злудами), коли дійсне подразненє зміслове є, але улягає міцній модифікації або зовсім невірному толкованю ізза центральною фізіологічного забуреня. Такі прояви можна навіть шгучно викликувати через дражненє центральних парцій нервів зміслових прим. електричним способом. Такі вражіння, що відповідають тим забуреням в центрах нервових, називаємо центральними вражіннями змісловими.

Отже загальний поділ вражінь виходить такий:

I. Вражіння викликані зовнішніми подразками:

A. Вражіння зміслові загальні (дотику, температури і т. п.).

Б. " " спеціальні (зір, слух, нюх і смак).

II. Вражіння викликані внутрішніми подразками:

A. Вражіння вітальні.

Б. Вражіння рухові.

В. Центральні вражіння зміслові (галюцинації і ілюзії).

7. Інтензивність вражінь.

Рівні що до якості вражіння можуть різнити ся від себе степенем або інтензивністю (напруженем, силою). Кожде вражіння має певний означений ступінь сили, котрий ми можемо порівняти зі ступенем інших вражінь, іменно однородних з тим. І в самій річці в практичному життю що хвиля робимо такі порівняння: ми називаємо одно світло яснійшим чим друге, одне голос міцнійшим від другого, один запах острійшим як другий. Та й не кінець на тім: ми навіть звикли оцінювати силу подразжень після інтензивності наших дотичних вражінь. Коли наше вражіння світла зміцняє ся, хоч ми не наближуємо ся до жерела того світла, або коли наше вражіння натиску збільшає ся -- то ми зараз склонні думати, що то світло само збільшило ся, аглядно, що то натискаючий нас тягар став ся тяжшим.

При тій оцінці ми йдемо за зовсім природним упередженням, мовби відношене між подразненням а вражінням що до сили було все те саме, отже що прим. о половину або два рази міцнійше вражіння світла виходить від подразка також о половину або два рази міцнійшого. Однак докладнійші дослідди показали, що такий здогад (супозиция) є хибний.

Передовсім кожде подразнення мусить досягнути певний ступінь сили, щоби могло викликати помітне (= можливе до зауваження) вражіння. Отже найнижчий ступінь подразнення, який є потрібний до того, щоби в нас викликали найслабше помітне ще вражіння, називає ся межею або порогом дразливості (Reizschwelle), а вражіння, що відповідає тому порогови, називає ся вражінням мінімальним (Minimalempfindung). Колиж ми, від того порога почавши, будемо зміцняти подразнення, то побачимо, що не кожде зміцнене ми зараз зауважимо в нашій вражінню, лиш що треба певної означеної сили того зміцнення, щоби ми его могли заперимітити в зміні нашого вражіння. Найменший ступінь приросту подразнення, який ми ще можемо завважати у нашій вражінню, називає ся порогом ріжничковим (Unterschiedsschwelle). І цікаве власне се, що той поріг ріжничковий не є скількістю постійною. Бо коли ми держимо у руці 1 грам, то — як се стверджено досвідом — вистарчить збільшене тягару о $\frac{1}{3}$ грама, щоби ми то збільшене зауважали яко вражіння ріжничкове (Unterschiedsempfindung); колиж ми держали 2 грами, то $\frac{1}{3}$ грама зовсім не вистарчить до того, лиш треба доложити $\frac{2}{3}$ грама і т. д. Зріст вражіння не відповідає отже зростови подразнення у прямих відношеню, лиш зависить також від напруження попереджаючого вражіння, іменно так, що, чим більше було попереджаюче подразнення, тим більше мусить бути его зміцнене, щоби могло бути зауваженням. Перший ученый, що сі річці спостеріг, був (згаданий уже вище) фізіолог Вебер († 1879). Він висловив і закон тих явищ, іменно так: що вражіння ріж-

Що то таке людске думає?

ничкове вимагає для себе все такого самого пропорціонального приросту подражнення т. зн. прим. для вражіннь голосу і натиску все $\frac{1}{2}$ попереджаючої сили, для світла $\frac{1}{100}$ і т. д.

Послідовник Вебера в тих дослідах (також згаданий уже висше основатель психофізики) *Фехнер* поставив закон: що вражіння є пропорціональне до логаритму подражнення.

Однак сей закон не найшов потвердження у дальших дослідах, бо показало ся, що поза певну границю чоловік у загалі тратить можливість відбирання вражіннь, так що кождий рід подражнення і кождий рід вражіння має свою у кождого чоловіка иншу найвисшу границю, поза котру чоловік тратить можливість відчування даного подражнення, прим. морозу, горяча, натиску і т. п.

Сі найвисші граничні подражнення і вражіння називаємо подражненнями і вражіннями максимальними (*Reizhöhe* і *Maximalempfindung*).

8. Тон вражіннь.

Тон вражіннь зависить:

1) Від якості вражіннь. Деякі якості вражіннь ділають на нас все, або бодай понайбільше приємно, инші неприємно. І так прим. гармонія ділає найчастійше приємно, дисгармонія понайбільше неприємно. Запах рожі ділає понайбільше мило, запах сірководня (H_2S) все неприємно.

2) Від інтензивності вражіннь. Деякі вражіння суть аж до певної границі приємні, а потім стають неприємні. Іменно коли подражнення наближає ся до максимальної границі (*Reizhöhe*), то все викликує вражіння неприємні. Прим. гра військової музики, котра з певного віддалення ділає дуже приємно, стає прикрою, коли ми находимо ся за близько від неї. Так само є з вражінням світла, барв і деяких запахів.

3) Від загального стану нашої свідомости і від індивідуальних прикмет даного чоловіка. Зимно і тепло є для нас відповідно до обставин приємні або неприємні. Іменно в смаку панує велика різнородність між людьми; звідси й латинська пословиця „*de gustibus non est disputandum*“ (по польски: „*są gusta i guściki*“).

9. Спостереження.

Вражіння — то, так сказатиб, атоми в сфері людського пізнання, т. зн. вони є такими елементами, котрих вже дальше розкладати не можна. Вониж і не приходять у наших психічних житю поодинокі, лиш подібно як атоми хемічні все в якихсь полученнях. Так прим. ми не бачимо осібно світла або барви, лиш освітлені предмети і розжовбарвні площі. Те, що ми беремо в руки, то не лише викликує в нас вражіння дотикну і температури, лиш воно являє ся нам заразом яко сяке чи таке тіло: округле або гранчасте, велике або мале, тяжке або легке, тверде або м'яке і т. д.

Такі комплекси вражіннь є переважно постійно злучені з собою спільністю місця і тягlostю часу (проф. Ерузалем каже: *räumliche Koexistenz und Stetigkeit in der Veränderung*), так що нам здає ся, що вони трієко і незмінно належать до себе. Отже наша свідомість має те вроджене свійство (*натуру*), що такий комплекс вражіннь відносить до одної причини і лучить

Їх тому в одну цілість. І такий власне комплекс вражінь, котрий наша свідомість звязує в одну цілість, називає ся спостереженням (Wahrnehmung).

Треба двох умов, щоби могло повстати спостереження: фізичного і психічного. Фізично: мусить бути даний комплекс подразків, що мають місцеву коекзистенцію і довшу часову тривкість. Психічно: в нашій душі мусить відбутися акт синтези, т. зв. складу поодинових вражінь в цілість.

Спостереження є найвищим ступенем нашого пізнання на першій ступени розвитку нашого думання.

10. Виображіння.

Наколи би вражіння і спостереження зникали без сліду разом з устанням ділянь амислових подразжень, то не могло би ніяк розвинути ся виспе духове життя. Чоловік зійшов би до ряду одноднівця, для котрої нема жадного вчора ані жадного завтра, тільки в нині; жадне пізнання, жаден духовий розвій, одним словом жадне духове життя не було би можливе. Тимчасом, як відомо, вже звіряча, а ще більше людська свідомість має силу відтворювати назад образи явищ, котрі повстали в нашій душі яко сліди спостережень¹⁾, хоч дотичних подразжень уже нема. Той процес називаємо репродукцією або відтворюваням. Отже таке відтворене спостереження називає ся виображіням (Vorstellung).

Виображіння належать уже до чисто психічних прояв. На тій ступени духового розвитку свідомість наша стає незалежною від зовнішних подразків, котрі до певної границі є зовсім случайні. Тепер свідомість наша може собі нагромаджений запас спостережень вже спокійно і легко порадкувати, може его порівнювати і льогічно обрабляти, і тим способом витворювати собі суцільний образ світа зовнішного і внутрішного. З функції виображування розвиває ся функція думання, котре ставляє собі за діль: пізнати світ і підчинити природу людському духови. Виображіння є заразом підставою всіх висших чувств, котрі одушевляють чоловіка до благородних діл, підносять серце до Бога і родять твори штуки і науки. Виображування підносять ввінци звірячі склонности (Triebe) на ступень свідомої волі, котра відтак що раз більше удуховляє нашу самосвідомість і виробляє наш характер. Тим способом функція виображування є підставою цілого нашого духового життя.

Треба однак пам'ятати і про те, що виображування, увільняючи себе від світа зовнішного, тим самим дуже легко може попасти на манівці і переминити ся в пусте фантазоване (мріяне). І тоді то наступає те, що так коротко, а так вірно висловив великий німецький поет: *Kurz ist der Wahn, lang' ist die Reu'*. Кількож то людей буде „замки на піску“ тому, що світ дійсний виображують собі невірно? Наука має задачу: витворювати для людскости такі виображіння, котрі точно відповідають дійсности. І в тім лежить величезна вартість науки для людського життя взагалі:

¹⁾ В найновших часах стали учені називати ті сліди епіграфами (гр. *ἐπιγράφω* чит. еп-графо = „вписую, візую“).

11. Роди виображінь.

Ріжні способи репродукції виображінь дають підставу поділу виображінь на три класи, хоч ті класи і не виключають ся точно, тільки мають поміж собою посередні переходи.

Отже виображіня, в котрих попередні спостереження репродукують ся можливо як найточніше, називають ся виображіннями пам'ятевими або просто пригадами (Erinnerungsvorstellungen). Психічну диспозицію, котра уздібняє нас до переживаня таких виображінь, називаємо пам'яттю (das Gedächtnis лат. memoria).

Виображіня, котрі зі спостережених елементів творять нові образи (комплекс, Gebilde), які в тій комбінації не були предметом попереднього спостереження, називаємо виображіннями уявними або фантазійними. Диспозиція, що уздібняє нас творити такі виображіня, називає ся уявою або фантазиею (Einbildungskraft, Phantasie).

Ті виображіня пригадові і уявні одержують при певних обставинах власність уходити за типових представителів реальних явищ нпр. виображінє „кінь“ в значіню типу коня, а не лише яко дійсний пригад того коня, котрого я колись дійсно бачив. Ми називаємо такі виображіня типовими виображіннями або поняттями (Begriffe). Вони мають величезне значінє в штуці і науці.

12. Перебіг виображінь.

Перебіг наших виображінь виглядає нам зразу так ріжнородним і так дуже зависимим від індивідуальних прикмет кожного з нас, що на око видає ся се нам зовсім неможливим установити які небудь закони того перебігу. Ми не знаємо навіть того, що нам самим, а не то, що кому другому впаде на гадку в найближшій хвилі. Колиж ми однак уважно приглянемо ся власним пережитим рядам виображінь, то таки спостережемо в їх перебігу якусь правильність і якийсь порядок. Іменнож два елементи впливають на перебіг наших виображінь.

По перше: напрям і зміст надають нашим виображінням попередні досвіди. Кожде спостереженє викликає яко пригади такі виображіня, котрі з ним були часто як небудь злучені. І так прим. вид родинного села по довшій побуті на чужині пригадує нам дорогі нам особи, з котрими ми там колись жили і бавили ся. Вид учителя пригадує ученикови зараз і предмет, якого той учитель учить і т. п.

По друге: на перебіг наших виображінь впливають також домінуючі в даній хвилі в нашій душі диспозиції чутств і волі. Сумний настрій улекшує появу поважних виображінь, а противить ся появі спогадів про веселі події. Живе заінтересованє для якогось предмету справляє, що лекше добачуємо те, що з тим предметом має звязь. Так прим. ботанік спостерігає на кождім проході рослини, попри котрі хто инший переходить не спостерігаючи їх. Також коли ми маємо якусь витичену ціль перед очима, якийсь тривкий план, то все, що до тої справи відносить ся, буде будити нашу увагу — між тим як кому другому такі річи й на думку не будуть приходити. Так прим. коли хто студіює говір якоїсь околиці, то при розговорі з мешканцями тої околиці звертає увагу на такі річи, про які хто другий і не думає.

Перебіг виображінь під впливом першого чинника називає ся асоціацією¹⁾ (по руски: „сполукою виображінь“), діланє другого чинника²⁾ називаємо аперцепцією (по руски: „присвоюванєм виображінь“).

13. Ассоціативний перебіг виображінь. Ассоціативні зіткнєнь.

Коли наука говорить окремо про ассоціативний перебіг виображінь, а окремо про аперцепцію — то не треба при тїм ніколи забувати, що се лиш логічні абстракції. То значить: в дійснім людськїм житю нема такого повного розділу тих процесів від себе, тільки вони все виступають разом, однак, що правда, так, що в однім случаю переважає мимовільна асоціація, а в другім більше свідома аперцепція. Наука однак не може рівночасно говорити про оба ті елементи разом, тільки розділює собі справу на два уступи і говорить наперед про один елемент, а потім про другий. Се так само, як ботаник говорить в окреім уступі лиш про листє рoстин, хоч листє само для себе в живій природі не існує, лиш усе в звязи з іншими частями рoстинними: корінєм, бадилєм, цвітими і т. д. Так само і фізик, хочаби винайти прим. правила діланя підойми, говорить наперед про т. зв. „математичну підойму“ т. зн. не узглядняє³⁾ ані тягару вї рамен ані тертя матеріалу ані опору воздуха і т. д. Тимчасом в дійсности ті елементи вї мають свій вплив на діланє підойми і в практичнім житю кождей майстер мусить ті річи узгляднити, як хоче, щоби єму рахунок добре вийшов. Взагалі: наука в абстракцію, а математична точність — то ідеал, котрий в дійснім житю ніколи не може бути осягнений. І тому й дійсне жите ніколи не дасть ся вхопити в якусь точну математичну формулку або закон: бо закон є власне лиш менше або більше влучним упрощєнєм (абстракцію) дійсного стану річий, а дійсний свїт — то сума безмежної своєрідности найріжнїйших явищ.

Отже так і ту. Диспозиції чувств і волї ніколи не можуть зовсім зникнути в душі живого ства, бо вони якраз є власне найелементарнїйшими обьявами тої живучости. Отже вони мусять бути і при асоціації. Але вони можуть бути в такім малім напруженю, що ми можемо нераз справді і не узглядняти їх. І так приміром у сні, при деяких умових слабостях, по части також у дїтвї, ми бачимо нераз майже цілковитий брак обьявів диспозицій волї. І ті стани якраз уможливають нам власне розважанє ассоціативного перебігу виображінь без огляду на диспозиції чувств і волї, котрі знов становлять конечний складовий чинник аперцепцій.

¹⁾ Ассоціація (Assoziation) від лат. дієслова ad-sociare (звідси associare) = „прилучувати“ (socius = „товариш, спільник“; societas = „товариство, спілка; суспільність“).

²⁾ Аперцепція (Apperzeption) — слово штучно утворене з латинських слів: ad = „до“ і дієслова per-cipio = „перенимаю у своє посіданє“ (capio = „хватаю, беру“). Аперцепція є процес більше свідомий, асоціація більше мимовільний і несвідомий. Ріжниця зависить від меншої або більшої участі нашої волї т. зн. свідомої уваги в тих процесах.

³⁾ То власне значить латинське дієслова abs-traho = „відриваю, відкидаю щось“ (traho = „тягну“).

Закони, які удало ся викрити при асоціативнім перебігу виображінь, називають ся коротко законами асоціативними (Assoziationsgesetze). Найважніші з них сформулював вже ученик Платона, Аристотель (384—322 пер. Хр.). Усі дотичні явища дадуть ся однак звести до двох жерел: асоціації через зіткненє (Berührung oder Kontiguität¹⁾) і асоціації через подібність (Ähnlichkeit).

Правило зіткненє каже: Спостереження або виображіня, котрі ми часто переживали рівночасно або зараз по собі в безперервнім ряді, в'яжуть ся з собою так, що, коли опісля колиєь одно кільце тої групи вирине в нашій свідомости, то впливають за ним зараз і другі огнива тої ж групи.

Асоціації зіткненє, що повстають зі спостережень тих самих зміслів, зливають ся з собою в одну цілість так, що ми поодиноких складників тих асоціацій часто навіть не помічаємо. Прим. меблі нашого мешканя зливають ся в один суцільний образ (змисл зору) і що йно, коли би хтось попере-реставляв нам річи, ми усвідомили би собі поодинокі єго складники. Такі асоціації називають ся спливами (Verschmelzungen).

Та цікавіші є асоціації зіткненє тих елементів, що походять від ріжних зміслів — при чім варто завважати, що змісли зору і дотику від-грають ту далеко більшу ролю як інші змісли. І так запах і смак цитрини викликають сейчас образ цитрини, а прецінь головна вага цитрини не в її вигляді, лиш якраз у збуджуваню вражінє смаку і запаху. Так само і голос якогось музичного інструменту викликає зараз в нашій свідомости й образ того інструменту, хоч і ту характеристичною ціхою явища є не вигляд, лиш барва голосу інструменту. У сліпих людей змісл зору заступлений збільшеною вражливостю зміслу дотику. З того бачимо, що спостереження зорові і дотикові творять ядро, коло котрого укладають ся спостереження інших зміслів. Вражіня зорові і дотикові є самостійні, між тим як вражіня, що походять від решти зміслів, не мають тої сили і все опирають ся на вражіня зорові і дотикові.

Для розвою нашого духового житя мають найбільше значіне комбінації²⁾ вражінє зорових зі слуховими. Голос, а часто навіть тупіг кроків пригадує нам образ дотичної особи. Та найважнішим і найширшим полем тих полученє є людска бесіда і тісно получене з нею письмо.

Дитина учить ся матерної бесіди тим способом, що при звичаєє ся лущити певні звуки з певними видами. Коли ходить лиш о розуміне того, що хтось другий говорить, то вистарчає вже сам слух; до того, щоб самому говорити, треба надто вражінє мязових, котрі повстають при виговорі³⁾ дотич-

¹⁾ англійське слово contiguity = „дотиканє“ від лат. contiguus = „при-тикаючий“, (дієслово contingo = „дотикаю“).

²⁾ лат. combinatio = „лучене по два“ (cum = „разом“; bini = „по два“; combinare = „лучити по два“). Слово штучно укowane, приходить пер-ший раз у латинського граматика Діомеда в IV в. по Хр.

³⁾ науковим терміном називає ся се артикуляцією (лат. articulus = „член в зложенім суставі“ прим. в пальцях; articulare = „розкладати на частки“; отже в бесіді = „виразно поодинокі склади і слова виголошувати так, щоб було чути поодинокі звуки“).

ного слова. З часом ті вражіння м'язові репродукують ся вже і при самім слуханю. Коли отже мала дитина має розуміти матерну бесіду, то мусять у неї попереду бути утворена зв'язь між виображіннями предметів і тими комплексами звуковими, які служать на означеня тих предметів. Коли знов вона має сама говорити, то мусять у неї виображіння предметів бути надто тісно получені з рухами тих прирядів мовних (Sprachwerkzeuge), які витворюють дотичне слово. Процеси при говореню є о много більше скомплювані чим при розумію, і тому як раз дитина далеко скорше розуміє других чим сама говорить. При науці читаня дитина лучить зразу лиш форму букв з дотичними звуками, а заразом з відповідними рухами органів мовних. Ся праця так вичерпує в початках цілу силу дитини, що вона зразу навіть зовсім не репродукує при тім значіння звуків. І тому дуже часто діє ся таке, що дитина в початках науки читаня зовсім а зовсім не є в силі подати змісту прочитаного „для вправи“ уступу — між тим як вона дуже легко се зробить, коли їй той сам уступ хтось другий прочитає. І аж коли полученє букв із дотичними звуками стане вже дуже тісне, тоді приходить до свідомости дитини й значінє звуків, і від тоді письмо вже просто лучить ся з тими виображіннями, які репродукує звук. І аж тоді вже можемо розуміти те, що читаємо, хоч і голосно слів не вговорюємо. Всеж таки полученє звуків і значіння їх є первіснійше і тіснійше як полученє знаків письма і значіння. Тому ми й говоримо про „живе слово“ в противеньстві до „мертвої букви“¹⁾.

Асоціація через зіткненє повстають не лише межі самими спостереженнями змісловими, але також межі спостереженнями і рухами. І так спостереженє хот будить у п'яніста зараз виображінє відповідного укладу пальців wraz із дотичними вражіннями м'язовими і тим способом уможливає ему скорий і певний відповідний рух пальців. Чим частійше поодинокі огнива такої асоціації були з собою в полученю, тим скорше і певнійше репродукує ся цілий ряд, і на тім факті основує ся все те, що ми в житю називаємо при звичаєнем і в правю. Отже що в нашім окруженю постійно є разом, те і в нашій душі зливає ся в трівкі асоціації, котрих поодинокі огнива взаїмно себе репродукують. Так само і наші щоденні занятя лучать ся в ряд таких трівких асоціацій, і тим способом ми через при звичаєне що раз лише приноровлюємо ся до правильного ходу того, що коло нас діє ся. В той спосіб межі людьми, що належать до того самого народу, до того самого стану або до того самого звання, витворюють ся подібности, котрі для тих народів, станів, зглядно занять стають часто характеристичними ціхами. Тим способом повстають — дорогою при звичаєня — звичаї і обичаї, способи говореня і думаня, і потім удержують ся в даній сфері з великою трівкостю.

І як довго всеє йде своїм правильним ходом по старій утертій дорозі, як довго не змінять ся значно кліматичні і соціяльні відносини даного краю, так довго діланє при звичаєнь, витворених асоціаціями зіткнень, є дуже хосенне, бо улєкшує удержанє житя. Тому що ряд суцільно достровних наших рухів переходить швидко і певно, ми щадимо час і силу. Але коли змінєні обставини і відносини житя домагають ся від нас нових приноровлень,

¹⁾ Очевидно те саме явище можемо обсервувати і у дорослих людей при науці чужих бесід.

тоді старі міцні асоціації діляють часто як гальма, стаючи на дорозі новим полученням. І так прим. дорога, котру ми що дня мусимо зробити з нашого помешканя до школи або до уряду, стає незабаром рядом тісно злучених зі собою виображінь і рухів. Колиж ми помешкане змінимо, то легко може стати ся, що ми, вертаючи зі школи або уряду, механічно будемо йти до старого помешканя. Ту, як бачимо, старі асоціації становлять опір, котрий треба новим достроєнем переломити. Та щось подібного діє ся і в житю цілх народів, тільки в далеко більших розмірах і з далеко важішими наслідками. Зміна способу думаня і відчуваня, котру викликають неминучо соціальні і географічні зміни обставин, находить завзятий опір в старих призначавнях т. зн. утертих асоціаціях. В V. віці перед Хр. бачимо такий стан річей в Атенах: люди безнастанно спорять про те, чи організація людської суспільности в устроєна *νόμος* (чит. пото = „умовленям між людьми законом“) чи *φύσει* (чит. *phusei* = „з природи річий“). В клячах *νόμος* і *φύσει* стоять проти себе якраз: старе призначавне (в формі стародавних людських установ і законів) і горячо відчувана потреба нового достроєня до змінених обставин життя. Подібний рух бачимо в віці ренесансу¹⁾, а ще ліпше в XVIII. віці, коли то в освіченій Европі на цілій лінії відбуває ся завзята борба против принятого звичаєм т. зн. традиційного²⁾ способу думаня і відчуваня — у Німеччині головно пером (*Sturm- und Drangperiode*), у Франції пером і мечем (енциклопедисти, Вольтер і Руссо; кровава революція з р. 1789). Коли люди в борбі проти традиції покликають ся на природу і находить старе противним природі, а нове природним, то се походить звідси, що ми кожде горяче, велике чувство склонні уважати силою природною, котрій не можемо не признати права на оущенє і ствованє.

Тим способом факти, котрі находить свій вислов у правилі зіткнень, мають, як бачимо, величезне значіне для розвою душевного життя чоловіка. Те значіне лежить у тім, що ті асоціації уможливають достроєне до окружаючих обставин, а тим самим роблять можливим скорий і певний перебіг вправленого порядку діланя. Своєю дорогою, сил, котрі ми при тім заощаджуємо, мусимо з другого боку часто також уживати на розриванє і розлучуванє того, що через такі зіткненя утвердило са. Та се вже конєчний елемент всякого життя — рух і розвій, а абсолютний спокій — то смерть!

14. Асоціації подібностей.

Побіч закона зіткнень є ще, як сказано, другий закон асоціативного перебігу наших виображінь. Се закон подібностей (*Gesetz der Ähnlichkeit*). Він каже:

¹⁾ Француске *renaissance* = „відродженє“ (лат. *nascor* = „роджу ся“, *renascor* = „відроджую ся“). Віком Відродженя названо вік XV. по Хр. як вік повороту до жерел старинної поганьскої, грецкої і римскої, штуки і науки в супротивности до (переважно теологічних) схолястичних спекуляцій середних віків. Отже ренесанс — відродженє старинних штук і наук. Се заразом початок нових віків.

²⁾ традиційний = переказаний (лат. *tra-do* = „передаю“).

Кожде наше спостережене і виображене викликує на поле нашої свідомости попередні спостереженя і виображеня, котрі мають з ним яку небудь схожість.

Ділане того закона обявляє ся на зверха зовсім інакше як ділане закона зіткнень. Коли ми побачимо фотографію котрого з наших знакомих, то ми его пізнаємо, бо вражінє образу, який представляє фотографія, є подібне до того вражіня, яке полишили в нашій уяві черти лица дотичної особи. Сам акт пізнаваня є отже с у д о м (Urteil), до котрого спонукує нас дана асоціація подібностей.

Така асоціативна поява подібних виображеній спонукує нас майже все до судів, котрі констатують якість і степенє подібности. Такі суди називають ся ототожнюванями або і д е н т и ф і к а ц і я м и ¹⁾ (Identifikation) і на них найліпше можна бачити значінє і ріжві роди асоціацій через подібність.

а) Ототожнюванє ²⁾ спостережень з мислових. Ототожнюванє удає ся взагалі легше, коли подібности не занадто закриті ріжницями, але добачуванє подібностей мимо великих ріжниць є важнійше для нашого житя і думаня. Ми легко пізнаємо мелодию, котру грала прям. війскова музика, наколи єї знов заграє яка орхестра. Але ми єї можемо пізнати — хоч вже й не все так легко — коли єї хтось заграє на фортепяні або на скрипці. При ототожнюваню вражіній нюхових і смакових відграють важку ролю дуже часто також асоціації зіткнень, які зарає викликають пригад виду даного смакового чи нюхового подразка, прим. запах рожі пригадує нам сейчас і вигляд рожі, а сей пригад улєкшує знов зі свого боку ідентифікацію даного власне запаху зі знаням нам уже з попередного нашого житя запахом рожі. Так само помагає ту і змисл дотику. Як бачимо: і при асоціаціях подібностей найбільшу ролю відграє змисл зору і дотику. Ми ототожнюємо рівні барви і рівні форми на ріжних предметах. Ідентифікація таких самих форм предметів і таких самих граничних ліній на тілах і площах веде вкінца до геометрії, котра якраз займає ся переглядом і оглядом чистих форм просторних. Ідентифікація подібних зорових спостережень є також підставою того факту, що ми подібні річи називаємо одною і тою самою назвою. Тим способом повстає елементарна класифікація і групованє поодинокних явищ в більші цілости. І вони отже полагають у своїй основі на асоціаціях подібностей.

б) Ототожнюванє відносин. Анальоґію. Асоціації подібностей можуть бути не лише межі поодинокними виображенями. Часто також відношенє даних виображеній до себе будить у нас гадку про те, що подібні відносини ми вже і перед тим десь стрічали. Ототожненє таких відносин називаємо анальоґією.

¹⁾ термін штучно утворений з латинських слів: idem = „той сам“; facio = „роблю“.

²⁾ Треба однак памятати, що повної, математичної рівности в дійснім фактичнім світі зовсім нема. Повна, математична рівність — се льогічний абстракт, в соціольогії — ідеал! В дійснім фактичнім житю маємо до діла все лиш з меншими або більшими подібностями. Коли говоримо про рівність, то не беремо того слова з льогічною точностю і замикаємо очн на ріжниці. По науковому можна сказати: ми абстрагуємо (= відтягаємо) ріжниці, а беремо в рахунок лиш моменти, що вказують на рівність.

І так вже межі елементарними вражіннями різних зміслів ми додаємо подібности. Так приміром говоримо про острій запах, щоби зазначити, що даний запах будить в нас подібне чувство, як уколена шкіри якимсь острым предметом. Подібно говоримо також про ясні тони і про різкі (schreiend, krzyczący) барви. Ві всіх тих і тим подібних случаях лежить подібність в чувстві т. є. в стосунку даного вражіння чи даних вражінь до цілости нашої свідомости.

Винаходжене аналогій має часто велике практичне значінє. Коли побачено аналогію між діланем пари, а діланем інших порушуючих сил (як зьвірята, водопади і т. п.), то се вже й була підстава до винаходу парової машини. Рівнож довго треба було ждати, поки ототожнено блискавку з електричною іскрою, а грім з тріскотом, що товаришить появі тоїж іскри. Правда, процеси думаня, що потрібні були до такої ідентифікації, суть вже дуже скомпліковані, але їх підстава становлять таки асоціації подібностей.

Ідентифікація відношень уможливає далеко докладнішу і реальнішу класифікацію явищ ніж сама подібність вражінь зміслових. Так приміром лилик своїм зверхним виглядом без сумніву пригадає птаха. І аж факт, що єго молоді родять ся живі, виказав єго приналежність до зьвірят ссучих. Так само цілий поділ зьвірят на зьвірята хребетні і безхребетні основує ся на ідентифікації відноснн. Так відкрито дальше важні схожости, котрі були закриті через міцні зверхні різниці.

Дальша вага аналогій лежить у їх ілюстративнім значіню. Кожда історична подія, кожда історична личність стає яснійшою, коли чоловік пригадає собі на подібні. „Vergleiche Dich, erkenne, was Du bist“ говорить Антоніо до безнадійного Тасса в Гетовій драмі „Torquato Tasso“; а на іншій місці тої самої драми читаємо знов отєї слова про ілюстративну силу аналогій:

Wenn ganz was Unerwartetes begegnet,
Wenn unser Blick was Ungeheures sieht,
Steht unser Geist auf eine Weile still;
Wir haben nichts, womit wir das vergleichen.

На тім моменті основує ся також оживляюча сила метафор і порівнань. В них може поет показати свою оригінальність, винаходячи подібности, котрі перед ним нікому не впали в око.

Здібність робити ототожнення і винаходити подібности між явищами є у різних людей дуже різна. Вона становить частину тих диспозицій, котрі ми у буденнім житю називаємо талантом, розумом, понятливістю і т. п.

15. Аперцептивний перебіг виображінь. Увага.

Асоціативний перебіг виображінь є на яві у дозрілого чоловіка все полученій з аперцептивними процесами, котрі модифікують асоціації. Де виключно асоціативні процеси нормують перебіг виображінь, як се приміром буває у сні, там перебіг сей має все характер якогось хаосу і замішаня. Порядок у тім хаосі заводить аж аперцепція.

Тим елементом, котрий при аперцепції виступає яко вираз впливу наших чувств і нашої волі на перебіг наших виображінь, є увага (Aufmerksamkeit).

Увага є — так сказатиб — концентрацією цілого організму на прийняте якогось ожиданого вражіння. Кітка, що чатує на свою добычу — то наглядний примір уваги. Та концентрація (= зосередковане) — очевидно — звужує поле нашого внутрішнього видження і змінює всі функції, що служать їй цілям, звертаючи всі сили на одну точку. Коли ми кажемо, що хтось „заслухав ся“ або „здивив ся“ (німецьке: „ganz Auge“, „ganz Ohr“), то тими висловами зазначаємо, що ті органи в давій хвилі більше працюють чим звичайно. Заразом репродукують ся всі виображіння, що мають звязь з предметом нашої уваги і тим способом степенують силу нашого судження в справі ожиданого вражіння. Все те дїє ся в тій виразній ціли, щоби ожидаєне вражінє можливо як найточнїйше і можливо як найповнїйше вхопити і скоро та певно супроти него найти ся.

Як бачимо, увага — то чисто біологічна функція. Для удержаня життя не вистарчають самі мимовільні рефлексивні рухи. Щоби на впливи окружаючого нас сьвіта відповідно і суцїльно реагувати т. зв. щоби все хапати за ті средства, котрі є потрібні до удержаня нашого життя, до того конче потрібні також свовільні рухи організму. До найважнїйших дотичних чинностей належать також стараня, щоби поодинокі предмети і процеси серед окружаючого нас сьвіта докладно пізнати. Ми мусимо знати, що нам може грозити з боку річей нашого окруженя: від хмар і від филь, від звїрят і від людей. В тій ціли ми мусимо напружати всі наші психічні сили і власне те напруженє називає ся увагою. Коли ми почуємо якийсь гук або хочби шелест близько нас, то зараз і надслушуємо за ним, стараємо ся вхопити напрям і характер того шелесту, щоби довідати ся, що з того може повстати.

Увазі товаришать звичайно й рухи, котрі служать до того, щоби бистрість сего чи того зміслу зміцнити а знов відсунути на бік усякі перешкоди, котрі би ту бистроту зменшували. І так при уважнім огляданю ми виялюємо наші очі в даний предмет, ми „фіксуємо“ его¹⁾. Так само й при надслушуваню звертаємо нашу голову в даний напрям і „нащурюємо“ уха. Тим рухам товаришать все вражіння напруженя, котрі спрораджують по довшїм часї велике умученє.

Біологічне понятанє уваги поясняє нам також ріжницю між добровільною а мимовільною увагою. Коли ми приміром почуємо десь близько нас голос вистрілу або якийсь інший міцний гук, то зараз опановує нас ляк і ми є змушені напружати свою увагу і шукати причини того гуку. Міцні гуки товаришать звичайно напрасним процесам, котрі не можуть бути рівнодушними, если відбувають ся близько нас, бо через них може бути загроженє наше життя. Колиж ми на проходї побачимо якусь цікаву рослинку, то се вже залежить виключно від нашої охоти і волї, чи ми маємо дальше нею зааниматися чи ні. Удержанє нашого життя безпосередно не зависить від того. Розвій нашої сьвідомости веде до того, що наші інтереси стають дуже ріжнородними. Міцнїйші, живаненнїйші інтереси будять нашу увагу мимовільно, конечно, самі собою, між тим як слабші і лиш посередно важні інтереси вимагають аж посередництва нашої волї, щоби спонукати нас до сьвідомої діяльности в їх напрямі. Се й є власне обяв добровільної уваги.

¹⁾ від латиньского дієслова figere = „пришпилювати“.

У дітей викликає увагу кожне міцнійше зміслове подражнене, котре заразом відвертає її від предмету, яким дитина перед тим займалася. Тим способом предмети дитячої уваги часто змінюються, і тому дітям дуже важко зосереджувати свою увагу через довший час на якийсь один ряд виображень. То удаєся їм аж по довший вправі; але ще й у дорослих людей ступень здібности до такої концентрації є дуже ріжний.

Увага остає власне все в дуже тісній звязі з тим, що ми в звичайнім життю називаємо „інтересом“¹⁾. Розумієся ту не практичний „інтерес“ т. зн. якийсь матеріальний хосен, лиш теоретичний інтерес, котрий ми обявляємо для певних духових занять. Теоретичний інтерес є диспозитивом²⁾ чувства, котра обявляєся у тім, що ми маємо приємність у тій або іншій теоретичній функції нашого ума в сфері пізнаваня тих або сих явищ окружаючого нас сьвіта. Коли ми кажемо, що хтось интересуєся бесідами, науками природними, описами подорожий, музикою, театром, спортами і т. и., то зазначаємо через те, що ему занятя тими річами справляє приємність. Він хапає за книжки, в котрих бесіда про ті предмети, вишукує в книжках і часописах місця, котрі відносять ся до того его улюбленого предмету, іде там, де може щось про те почути або щось з того бачити. Що будить наш інтерес, то є в силі й прикувати нашу увагу. Учитель, котрий уміє заінтересувати учеників, певно удержує і їх увагу в напруженю. Діти, котрі ще не мають жадного виробленого „характеру“ (Eigenart), интересуєть ся всім, що робить на них міцне зміслове вражінє, і для того то так трудно удержати увагу дітей при однім предметі. Але вже вчасно показують ся й ріжницї у дітей під тим зглядом, і вже в дитячих забавах видно нераз, як одні діти мають охоту до того, а інші до чого іншого. Се одна з найважнійших задач інтелектуального вихованя і школи: збуджувати в молодежи інтерес до ріжних річей і плекати охоту учеників до найріжнійших занять.

Інтерес є отже до певної границі жерелом, а заразом і керманичом уваги, і тим поясняє ся її вплив на перебіг виображень. Той вплив є ріжноракий і обнямає менше-більше такі моменти:

1) Вибір. Зпоміж многих можливих спостережень і асоціацій дістають перевагу ті, котрі будять наш інтерес і нашу увагу. Се зовсім природно, що під тим зглядом індивідуальні ріжницї відграють дуже велику ролю. І звідти то походить, що ріжні особи, котрі звиділи ті самі околиці, дуже ріжно оповідають про свою подорож, бо кождий з нас звертає увагу на інші вражіня відповідно до своєї вродженої або виробленої віком вдачі.

2) Звужене поля внутрішнього видженя. Через увагу звужує ся поле внутрішнього видженя, бо організм концентрує ся на прийняте лиш одного сподіваного вражіня. Всі диспозитивї, котрі стоять у звязі з предметом нашої уваги, стають міцнійші, за те всі інші стають слабшими і уступають на задній плян. Так приміром при огляданю якогось образу ми при-

¹⁾ лат. дієслово *inter-esse* = „бути між чим (*inter* = „межи“, *esse* = „бути“), брати в чім участь“; неособово *interest* = „залежить на чімсь“; німецьке *das Interesse* (польське *interes*) — то латинський діємісник того неособового дієслова: *interesse* = „то, на чім менї залежить“.

²⁾ *dispositio* (від дієслова *dis-pono* = „роз-кладаю“) = „розклад; уложенє; стан“.

гадуємо собі все, що є в зв'язи з представленим предметом і з малярством у загалі; за те легко можемо не дочути в тій хвилі якогось голосу в поблизи нас. Чим інтензивнійша¹⁾ (т. зв. більше напружена) увага, тим міцнійше зву-жене, тим більша неспосібність у нас перейти швидко думкою на інший предмет. Кождий учитель робить прецінь той досвід, що більшість учеників далеко тяжше пригадує собі якусь історичну дату на годині латини чим на годині історії.

3) Розкладане виображінь. Щоби дістати точний і виразний образ якогось предмету, треба нераз звертати увагу на его поодинокі складові часті або поодинокі его ціхи по чераї — так як при змісловім огляданю якогось предмету ми по чераї вдивлюємо ся в поодинові часті его, щоби кожда з них прийшла в поле найдокладнійшого видження, Коли ми спеціально оглядаємо одну ціху, уступають всі інші самі в зад. Коли я приміром докладно оглядаю кольорит якогось образу, то вже не можу так докладно подати контур его. Коли я роблю коректу і пильно сліджу за поодиновими буквами і знаками перепиання, то вже мало можу знати про зміст того, що видруковано. Подібно й дитина, котра що йно вчать ся читати, зовсім нічого не розуміє з того, що з трудом пересилабіає (Свою дорогою ми з часом вчимо ся різні чинности комбінувати і можемо евентуально також на кілька ціх відразу уважати.). Заразом через сукцесивне²⁾ звертанє уваги на різні ціхи ми пізнаємо предмет з різних боків, отже докладнійше. При тім виходить ще й та користь. Те, що нам при поверховнім огляданю видавало ся одноцільною і неподільною цілостю, показує ся нераз по таким докладнійшим огляненю чимсь зложенім. Різні елементи, з котрих данє явище складає ся, оглядані окремо, дістають певну самостійність і незалежність також в нашій уяві. Ми ними можемо оперувати в нашім думаню яко самостійними чинниками і вони відграють велику рілю при твореню виображінь фантазийних. Ми відділюємо барву, форму і великість спостеріганнх предметів від себе, і можемо в нашій уяві творити з тих складників нові полученя і комбінації. Так само можемо робити з високостю тонів і їх барвою. І так само зі всіма іншими нашими спостереженнями. Думаючи, ми порядкуємо наші виображіня і їх складові часті після нашої волі і вподоби.

4) Абстракція. Дальшим вислідом ділання уваги є абстракція т. зв. неувага на певні ціхи. При докладнім огляданю одной якоїсь ціхи усувають ся всі інші, як сказано вище, самі собою з поля нашого внутрішного видження. З часом ми таке усунене певних ціх можемо виконувати свідомо і самовільно т. зв. розважати лиш той бік явища, на котрім нам залежить, а на всі інші замкнути очі. Така абстракція відграє велику ролю при твореню типових виображінь або т. зв. понять і при їх льогічним оброблюваню.

5) Аперцепція. Та найважнійшим діланєм уваги є те, що через концентрацію цілого організму на приняте ожидаемого вражіня всі з тим вражінєм зв'язані диспозиції нашої душі виступають наперед і оживляють ся. Через те ми спостерігаємо на предметах такі прикмети, котрих іншим разом ми би не завважали. І що йно через те вяже ся те нове наше спостереженє

¹⁾ від лат. дієслова *intendere* = „напружувати, натягати“.

²⁾ від лат. дієслова *suc-cedere* = „наступати по собі“.

з цілим запасом нашого дотеперішнього досьвіду і переходить в наше духове посідана. І якраз се присвоєне якогось нового спостереження при помочи збуджених увагою психічних диспозицій називає ся аперцепцією.

16. Аперцепція.

Під аперцепцією розуміємо, як сказано, формоване і присвоюване якогось виображіння при помочи диспозицій, викликаних і оживлених увагою. Коли ми сконцентруємо нашу увагу на якийсь один предмет, то через те він дістане ся на поле видження нашої свідомости, а всі інші виображіння, котрі мають звязь з тим предметом — чи то через подібність чи то через зіткнене порядкове (Kontiguität), — оживляють ся. Ті оживлені виображіння — так би сказати — кидають свої лучі на даний предмет і через те він дістає у кожного чоловіка своє сяке чи таке освітлене і значіне.

Тим способом аж через ті, увагою оживлені і до активности покликвані, диспозиції дістає ся предмет нашої уваги до інвентаря нашої свідомости, яко частинка цілої нашої духової будови; аж так дістає він своє місце в тім загальнім нашім духовім „шпихлрі“ і стає через те дійсним елементом нашого духового майна. Цілий наш досьвід складає ся власне з таких аперцепцій. Між тим як асоціація наннаує кільце до кільця і без заокруглення може собі так плисти і в нескінченість, аперцепція дає перебігови наших виображінь все якийсь близше означений напрям і якесь закінчене. Ми так довго йдемо за рядом виображінь, що збудив наше заінтересоване і нашу увагу, аж умістимо его в нашій свідомости. І аж потім переходимо вже до іншого ряду.

Споміж запасу виображінь (Vorstellungsdispositionen), котрі кождий чоловік має до свого ужитку, очевидно найлекше оживляють ся під впливом уваги ті, котрі у даної особистости є найміцнійше виобразовані і через те у неї домінуючі. Тому то один і той сам предмет викликає у різних осіб різні групи виображінь т. зв. аперцепція того самого явища у різних осіб є різна. Групи виображінь, котрі у даного чоловіка найлекше виринають на верх т. зв. на поле свідомости, називає наука¹⁾ домінуючою аперцепційною масою. Так прим. умучений подорожний бачить у лісі лиш місце, що дає гарну тінь; малар нагомисць зауважує різні відтінки барв і різні групи дерев, тесля — великість і грубість пнів, лісничий — ріст дерев, мисливий — сліди дичини і т. п.

Асоціативний і аперцептивний перебіг виображінь не виключають себе. Противно оба ті процеси властиво все доповняють себе взаємно. Через асоціацію побільшає ся багатство виображінь, при чім свідомість щораз більше розширює ся. Через увагу і аперцепцію звужує ся вправді поле видження (das Blickfeld), але ново здобутий запас виображінь одержує при тім більшу ясність і ліпший порядок в нашім загальнім духовім збірнику.

¹⁾ Проф. Брузалем — за котрим я взагалі найбільше йду у тих своїх статях, місцями навіть дословно переводячи его, — каже: „die herrschende Apperzeptionsmasse“ (Lehrbuch der Psychologie, 3 вид. стор. 87).

Аперцепція є одним з найважніших законів психічного життя. Вона не лише беззастанно діє в наших буденних досвідах, але також пояснює нам і не один момент в розвою великої історії людськості.

У буденнім життю маємо що крок примір діляня аперцепції. Прим. ученого інтересує передовсім титул і зміст даної книжки, купця ві ціна, переплетника оправа, фабриканта паперу папір, а бібліомана нераз все те разом. В біографіях Плютарха шукав Шіллер матеріялу до своїх поезій, а Наполеон вірців до наслідования. Учитель, що має вчити учеників чогось нового, повинен все наперед збудити в їх душі відповідні мася аперцепційні, щоби ученики те, що він їм хоче говорити, лекше поняли і лекше собі присвоїли. Важною задачію наущана є також й те, щоби ученики зааперцептували той сам предмет з різних боків. Історично-географічна наука учить нас не лише про ріки і гори даної країни, але також і про події, які відбули ся в тій країні.

Перші назви річій в даній мові повстають власне також через аперцепцію — при чім назва звичайно утворена не після суцних ціх, лиш тих, що найскорше впадають в око. І так німецьке „Schlange“ походить від „umschlingen“ (= обвивати ся наоколо чого), між тим як латинська назва serpens (= вуж) походить від дієслова serpere („повзати“), а в іншій назві того самого язика „anguis“ криє ся знов посвоячене з грецьким дієсловом *αἴψα* (= „душу“). Славянська назва „вуж“ (pol. wąż) то власне лат. *anguis* (т. „єство, що дусить“). Як бачимо ту різні назви „вужа“ утворені з різного становища¹⁾, т. зн. під впливом різних аперцепцій.

В арабскім язичі є прим. кількясот назв на означене „льва“ — і се знов знак різних аперцепцій того самого явища.

Фундаментальна аперцепція. Та як і не різні були би ті поодинові аперцепції, то всеж вони мають щось спільного з собою — і то вої до одної. В усіх них проявляє ся все заразом взагалі основний спосіб нашого понимання явищ окружаючого нас світа. Коли мала дитина старає ся здусити якийсь предмет, то знаємо всі, що вона уважає опір, на який натрапляє, за супротивлене якоїсь волі, подібної до тої волі, яку дитина чує в собі. Дитина приписує імпульси своєї власної волі також окружаючим єї предметам і понимає всі явища і події, які спостерігає коло себе, яко впливи волі. Кождий спостережений предмет є для маленької дитини живим єством, і все, що вона спостерігає на тім предметі, є для неї обявом волі того єства. Такий у д у х о в л я ю ч и й (= анімістичний) і у ч о л о в і ч н я ю ч и й (= антропоморфний) спосіб понимання явищ бачимо також у диких народів. Біг води, подув вітру, світло сонця, місяця і зьвізд: всі ті явища — то для диких народів обяви волі видимих або невидимих єств. І той то власне спосіб аперцептивана, який толкує собі всі процеси в світі яко обяви волі самостійних єств (предметів) називає ся фундаментальною аперцепцією.

Сей, вже в найперших днях дитячого життя повстаючий, спосіб понимання явищ товаришить чоловікови через ціле життя. Ми вчимо ся вправді пізнійше з бігом нашого розвою відріжнати живі єства від неживих і нежи-

¹⁾ славянська назва „вуж“ (староболгарське: жжъ) остає в звязи з приметником „вузький“ (pol. wąski, староболгар. жзькъ) лат. *angustus*.

вим не приписуємо вже потім жадної свідомої волі. Але фундаментальна аперцепція ділає і дальше. Прецінь навіть дозріла і вповні розвинена свідомість не є в силі інакше поняти якогось факту, як лише в той спосіб, що — по аналогії до власного ділання — уважає його об'явом якоїсь сили¹⁾. На місце волі вступає ту, як бачимо, елемент сили, але і сю уміщуємо ми — свідомо чи несвідомо, все одно — в нутро спостережаних предметів так як волю в нутро живучих еств. Та наша фундаментальна аперцепція об'являє ся на зверх у формі суду яко функція судження. Коли ми такий суд висказуємо словами, то повстає реченє. І ту власне лежить причина, для чого в кождім реченю мусить бути підмет і присудок. Се походить звідси, що ми кожде явище в природі дорогою фундаментальної аперцепції розкладаємо на два елементи: на центр сили, з котрого то явище походить, і на об'яв тої сили, який є власне даним процесом. І центр сили дістає в нашім судженю місце підмету, а об'яв сили місце присудка прим. сонце світить, дерево цвіте, вода тече і т. д. Реченя безпідметові прим. гремить, блискає, гуде і т. п. — вказують своїм складом на ту давну епоху, коли то людске думанє не розкладало ще явищ на названі висше два складники, лиш одноцільне явище зазначувало просто й одним лишє голосовим звуком — яко символом. Подібний період розвою переходить і кожда мала дитина, заки ще стане говорити повними реченями з підметом і присудком. Та на як ріжних становищах спинили ся під тим зглядом ріжні бесіди людскі, бачимо от хоч би з сего приміру: Грецький язик каже *θεα* (чѣт. *hwei*), латинський також зовсім безпідметово *pluit*, але німецький кладе бодай форму підметову і каже *es regnet*, а руский таки вже зовсім підметово висказує те саме явище, кажучи: „дощ іде“ (хоч в інших зворотах уживає й безпідметових виражень: *росить, ляє* і т. п.; польське *dżdzy*).

17. Одноцільність нашої свідомости. Фантазія.

Як наш фізіологічний апарат перетворює всю нашу матеріяльну поживу в одну фізичну цілість, якою є власне наше тіло, так і наша свідомість укладає всі наші психічні елементи в одну будову, котра називає ся світоглядом. Асоціація і аперцепція — се лиш два, взаїмно доповняючі себе, способи того укладаня. Свідомість зв'язи між поодинокими елементами тої будови — є власне тою ниткою, котра ту цілу будову вяже і удержує. Та нитка є одноцільна: вона починає ся з хвилию нашого приходу на світ і кінчить ся — бодай що до туземного життя — з хвилию замкненя наших очей на „вічний сон“. На ній кождий з нас розрізняє своє *prius* і своє *posterius* (= „скорше“ і „пізнійше“) і тим способом розрізняє

¹⁾ Проф. Брузалема каже: „als Kraftäußerung eines selbständig bestehenden Kraftzentrums“ (Lehrbuch der Psychologie³ стр. 90). Випутє закона тої фундаментальної аперцепції належить до великих заслуг проф. Брузалема. Перший раз сформулував він той закон вже в р. 1895 в праці: „Die Urteilsfunktion. Eine psychologische und erkenntniskritische Untersuchung“. Та дивним дивом ученій світ ще й до нині не дуже якось освоїв ся з тими епохальними гадками проф. Брузалема. Деякі учені спеціалісти ще й доси ігнорують его, хоч властиво й не знати, по що і на що.

час. То, чого нема на тій нитці, не належить до духового майна даного чоловіка, то не може бути ані предметом его споминів ані елементом его комбінацій на будуче; се для даного чоловіка взагалі не існує, так як для его тіла не існує властиво страва, котрої він не вів.

Та хоч і як — в порівнанню з вічністю і нескінченністю — обмежений той наш маленький світ, серед котрого ми живемо, то всеж таки вже і в тім обмеженім кавалочку всесвіта ми маємо до діла з нескінченною різнородністю прояв. І не хочачи пропасти й згубити ся серед тої безмежної різнородности, ми мусимо групувати поодинокі явища в більші відділи, щоби тим легше було нам орієнтувати ся. Се потрібне до удержання нашого життя, а тим біологічним чинником, котрий веде до осягнення тої ціли, є власне, як се вже вище зазначено, функція думання. Воно власне укладає поодинокі цеголки в велику будову цілого нашого світогляду, воно пристосовує нове до старого і провірює старе вязане новим досвідом і новими набутками.

І ся робота йде властиво ціле життя — аж до гробової дошки. Бо чоловік, маючи до діла з нескінченною різнородністю явищ, не може з повною точністю опанувати тих явищ: він все і все на ново мусить переставляти свою будову відповідно до кождочасного стану свого досвіду, аж вкінці й смерть его заскочить. Те саме діє ся властиво і з цілим людством, тільки що серед людства яко цілости проваджене поправок переходить з одного покоління на друге в безперервній науковій традиції¹⁾. Очевидно кінця того стремління годі предвидіти. Тішмо ся бодай тим, що ми прецінь можемо що раз певніші ставити кроки на тій безконечній дорозі...

Та з недостаточности наших сил до повного обняття безмежности явищ світа впливає ще й той факт, що наші спостереження, а тим самим і виображення не можуть ніколи бути так точні, як сама дійсність. Ми ніколи не є в силі всі подробиці даного предмету докладно зауважити, а тим менше спам'ятати. Тому кождий пригад є ще недокладніший, як само спостережене. І коли ми бачили колись якийсь образ, а потім по роках ще раз его бачимо, то нерас і самі дивуємо ся, як дуже недокладне було наше виображене про той образ, яке лишило ся в нашій уяві за першим разом.

А всеж таки ми пам'ятали той образ яко цілість, хоч у подробицях ми й не були би в силі его описати.

Як же се було можливе?

Отже підставою того психічного явища є фантазія.

До творення фантазійних виображень спонукує нас властиво майже кожда репродукція. Спостережені предмети і пережиті події майже ніколи не переходять ся в нашій пам'яті вірно т. зн. зі всіми подробицями. Мимо того ми не находимо в наших пригадах властиво жадних фактичних проглядів. Прецінь ми виображуємо собі дім, котрий ми виділи, все яко цілість, хоч

¹⁾ Свою дорогою та традиція може бути часом лиш дуже слаба, як се було в початках середніх віків з науковою традицією старинних Греків і Римлян. Аж часи ренесансу в XV в. навязали назад міцно нитку тої традиції і тим дали початок новому величному підйомови наук в новочасній Європі.

ми й не в силі подати жадного точного опису подробиць его фасади¹⁾. Се можливе лиш через те, що ми мимоволі доповнюємо те, що бракує нам в дотичнім пригаді, з цілого засобу наших виображінь взагалі. Сказано було висше, що наша увага розкладає спостереження і виображіння на складові елементи. Ті елементи має наша уява все під рукою і ними доповнює після потреби прогалини, які би показали ся в данім власне у тій хвилі пригаді. Отже найпервіснійше ділане нашої фантазиї проявляє ся у тім, що вона не лишає в наших пригадах жадних прогалн і прірв, лиш заокруглює кождий пригад в одну повну цілість, заповнюючи можливі прогалини тими елементами виображінь, які має нагромаджені в уяві з цілого давнійшого досьвіду. Се так як кождий механік має все у своїм варстаті найріжнійші колісцятка, шрубки і штабки, котрих уживає до будови і репарації машин, хоч ті складники можуть походити з інших розложених машин і то навіть з машин зовсім іншого калібру²⁾ і призначеня.

Те мимовільне ділане фантазиї видко між іншим також тоді, коли дане спостережене потребує доповнення. Висше згадане явмістичне і антропоморфічне толковане явищ природи — толковане, яке є впливом фундаментальної аперцепції — спонукує часто фантазию до ріжних доповнень і конструкцій, які подибуємо в мітольоїї ріжних народів. Грек, котрий видів, як сонце що дня робить на небі дуговату дорогу, думав зараз про стадіон (= арену, площу перегонову) і зараз доповняв собі в уяві образ воза, запряженого двома кіньми, котрі поганяє бог сонця. Подібно вид їздця на кони дав притоку до витвору виображіння кентавра (= мітичного вства, що є напів чоловіком, а напів конем).

Та побіч сеї мимовільної, пасивної фантазиї є також множество прояв активної т. зн. свідомої собі своєї цілі фантазиї, котра власне відіграє велику ролю і в буденнім житю і в науці, а передовсім у штуці.

В звичайнім буденнім житю мусимо кликати до помочи сю фантазию, коли хочемо розуміти те, що читаємо або чуємо. Бо ми властиво не є в силі зроуміти навіть зовсім звичайного оповіданя про зовсім звичайний случай без енергічної помочи тої активної фантазиї. Кождий чоловік творить собі на підставі опису при помочи тої фантазиї образ описаного предмету. Але здібність ріжних людей до такої функції є дуже ріжна. Часами осягають тим способом утворені образи такий степеня наглядности, що нам здає ся, що ми бачили самі річи, а не лиш чули або читали опис їх. Очевидно богато зависить ту також від якости опису. Ділане поезії на людей зависить власне з одного боку від штук наглядного описуваня і оповіданя у поета, з другого боку від конструктивної³⁾ сили фантазиї у даного читача або слухача.

Та і при наукових дослідах відіграє фантазія далеко важнійшу ролю, чим се звичайно приймає ся. І так студійоване історії та інших з нею звязних наук (отж еприм. фільольоїї), вимагає в високій степені помочи фантазиї. Історик мусить старати ся зложити із уриваних звісток своїх жерел виразний образ життя і бутя минулих часів, інакше его знанє — то

¹⁾ façade (слово французке від латинського facies = „лице“) = передний бік дому, фронт (лат. frons = „чоло“).

²⁾ калібер (слово арабске) = „міра, вага“.

³⁾ від лат. дієслова con-struo = „складаю до купи в цілість, будую“.

мертве знане слів. Але також при дослідах мертвої природи, при котрих — здавалося — ходить лиш о чисте реєстроване об'єктивних фактів, не можна ніяк обійти ся без помочи фантазії. Прецінь вже уложене порядку досліду, котрий має дати потрібні відповіді на наші питання, вимагає упередного наглядного виображення про приряди і їх ділане, а се не є можливе без фантазії. І так властиво можна сказати про всі наукові відкриття, що, о скільки вони не є ділом случая, то вони насамперед зродили ся і вирости в уяві своїх духовних батьків, і аж потім а posteriori одержали суху льогічну наукову форму. Оповідать, що Нютон¹⁾ прийшов на гадку про загальну гравітацію в саді, під впливом виду спадаючого на землю яблчка. Бачучи, як яблчко спадає на землю, він пізнав зараз подібність межі тим явищем, а рухами планет наоколо сонця, і певно в тій самій хвилі станув ему відразу перед очима й цілий образ нашої планетарної системи, якого ще ніхто перед ним не бачив. І аж тоді взяв ся він льогічно доважувати для других правду, котру сам вже цілу бачив у своїй фантазії²⁾.

Вкінці властивою сферою активної чи там своєвільної фантазії є штука. На поли штуки вона не є вправді самовладною панєю, але всеж таки головним услівем всякого артистичного творчества. Житє не дає артистови ніколи ані постатий ані подій в таким саме стані, в яким він їх потребує до своїх цілий. Фейдид³⁾ певно ніколи не бачив мужчини, котрий би

¹⁾ Isaac Newton (1643—1727), основатель математичної фізики і фізичної астрономії. Бодай се треба знати про него: 1) що він відкрив закон загальної гравітації (= тяготіння мас) і 2) що він винайшов — рівночасно з Лейбніцом, але незалежно від Лейбніца (1647—1716) — т. зв. рахунок інфінітезимальний (ріжничковий), котрий розвинув ся нині в т. зв. висшу математику.

²⁾ Я не можу адержати ся, щоб не привести у тій звязи слів одного з найбільших учених XIX віку, фізика і фізіолога Гельмгольца (Hermann Ludwig Ferdinand Helmholtz 1821—1894), вкінці професора берлінського університету. В р. 1886 обходив університет в Гайдельбергу 500-літню річницю свого встанованя. При тій нагоді Гельмгольц, яко бувши професор того університету, виголосив промову, в котрій між іншим каже так (умисно подаю в оригіналі): „Etwas vom Schauen des Dichters muss der Forscher in sich tragen. Freilich ist letzterem mühsamere und geduldigere Arbeit nötig, um das Material zu sichten und bereit zu machen. Aber Arbeit allein kann die lichtgebenden Ideen nicht herbeizwingen. Diese springen, wie die Minerva aus dem Kopfe des Jupiter, unvermutet, ungeahnt; wir wissen nicht, von wannen sie kommen. Nur das ist sicher: Dem, der das Leben nur zwischen Büchern und Papier kennen gelernt hat und dem, der durch einförmige Arbeit ermüdet und verdrossen ist, dem kommen sie nicht (! Моє підчеркненє). Die Empfindung von Lebensfülle und Kraft muss da sein, wie sie vor allem das Wandern in der reinen Luft der Höhen gibt. Und wenn der stille Frieden des Waldes den Wanderer von der Unruhe der Welt scheidet, wenn er zu seinen Füßen die reiche, üppige Ebene mit ihren Feldern und Dörfern in einem Blick umfasst, und die sinkende Sonne goldene Fäden über die fernen Berge spinnt, dann regen sich auch wohl sympathisch im dunkeln Hintergrunde seiner Seele die Keime neuer Ideen, die geeignet sind, Licht und Ordnung in der inneren Welt der Vorstellungen aufleuchten zu machen, wo vorher Chaos und Dunkel war...“ Чи наші школи і наші пляни і наші методи відповідають тим ідеям несмертельного мислителя??

³⁾ Pheidias (ок. 500—431 пер. Хр.), Атенець, найславнійший різбар грецький в V в. пер. Хр., приятель Перікла. Найзнаменитшими его різьбами

був мав докладно всі ті черти лица, які він дав своєму Зевесови. А так само й Рафаель¹⁾ певно ніколи не бачив дівчини, котра би була мала всі черти так, як він дав їх своїй Мадонні. Оба вони мусіли собі при помочи своєї фантазії з різних лиць людських, які у своїм життю бачили, зложити лице, яке по їх волі мало відповідати тій ідеї, котру вони хотіли виразити малюнком. Так само й Дантове Пекло — котре є так наглядне, що, коли его читаємо, то нам здає ся, що ми его переживаємо — є в цілости твором фантазії, своєю дорогою найвеличнійшою фантазії, яку знає людство.

Творенє фантазійних виображінь є майже все получене з почуванем діяльності і тому справляє чоловікови приємність яко учинненє душевних сил. Наші бажаня спонукують нас дуже легко до твореня образів будучности і ми радо упоємо ся живо змальованими в нашій уяві розкошами. „Будованє замків на піску“ є милою забавою для нашого ума, а та забава займає інколи нашу душу так дуже, що ми — часто навіть на нашу шкоду — забуваємо й зовсім про тверду дійсність²⁾. Поезія і штука взагалі — то також в першій лінії ніч іншого як лиш елементи такої забави³⁾.

Але і фантазія є витвором біологічним т. зв. і вона зродила ся з бажаня удержаня життя і є справді важним чинником для життя. Фантазійні виображіня є власне тою підставою, на якій ми основуємо наші ожданя що до того, що нас зустрінуть може; а на підставі тих ождань ми знов укладаємо ціле наше практичне поступованє. Коли ми прим. бачимо захмарене небо, то зараз виображуємо собі й надходячий дощ і на підставі того ожданя беремо, виходячи з дому, плащ і парасоль і т. п.

Фантазія є отже психічною диспозицією, котра виплила з вродженого людській душі стремління до одноцільности (Totalität). Вона запов-

були: кольосальна (= незвичайно велика) статуа богині Палляди-Атени в Партеноні в Атонах і кольосальна статуа „батька богів і людей“ Зевеса в сьвятині Зевеса в Олімпії на Пельопонезі. Обі статуї були з кости слоневої і золота: Алена в пові стоячій з шоломом на голові і з кридатою Нікою (= богинею побіди) в правій руці, Зевес знов сидів на троні також з Нікою у правій руці, а зі скиптром (= берлом) у лівій. Алена дивила ся спокійно перед себе з масстатичним, певним побіди виразом лица. Мавстат Зевеса був знов так великий, що всі старинні описи тої статуї, які заховали ся до наших часів, говорять про неї з найбільшим подивом. Один писатель каже, що то або Зевес зійшов з неба і показав ся Фейдивви або Фейдій був у небі і бачив там самого Зевеса, а потім закликав те, що бачив, у своїй статуї — на вічні часи...

¹⁾ Raffaello Santi (1483—1523), Італієнець, один з найбільших новочасних малярів. Найславнішим его образом є Сикстиньска Мадонна (тепер оригінал у Дрезні). Образ зображує в неарівняний спосіб получене ідей „Діви“ і „Богоматери“.

²⁾ Очевидно, шкода виходить з того все, коли хтось на підставі таких фантазій бере ся до практичного діланя, і то ще до так тяжкого діланя, як веденє народної політики. Бо хто хоче з добрим успіхом якусь практичну виконати працю, той мусить з найбільшою точністю розважити наперед всі сили про і contra і аж потім рішати ся так або сяк. Розуміє ся, се справа далеко труднійша, як писанє новель або хоч би й епопей, в котрих так легко всьо укладає ся!

³⁾ Пор. до того питаня прекрасні твори К. Гросса (Karl Groos): Die Spiele der Tiere (Jena 1897); Die Spiele der Menschen (Jena 1899) і передовсім книжку егож: Der ästhetische Genuss 1902 (ціна: 6 марок).

няє прогалини в наших пригадах і доповняє ту часть нашого світогляду, яку нам дають спостереження, так, щоби повсталася цілість, яка би вдоволяла наше стремління до єдності і суцільності. Вона є тим психічним елементом, котрий — випереджаючи розумоване і логічне думане — в сьмілих скоках захоплює вераз величезні поля нашого пізнавання, які опісля що йно через довгу і постійну працю умову стають неперечним і безпечним майном людского духа. Та вона вкінці є й тим чародієм, котрий нам побіч дійсного сьвіта і понад дійсним сьвітом будує сьвіт ідеальний, в котрий ми так раді би улетіти, коли ми занадто утомлені насущним хлібом і журбою дня: „Чей хоч там буде лекше, коли ту так тяжко..“ — Последне прибіжище в сїх „труждающихся и обремененных“!

18. Типові виображіння і понятя.

Потреба орієнтації серед безконечної ріжнородности явищ окружаючого нас сьвіта спонукує чоловіка до твореня т. зв. типових виображінь і понятя.

Дивним дивом кожде наше поодинокє спостереженє має індивідуальний характер т. зн. кожде наше спостереженє має щось свого своєрідного, чого в інших спостереженях, хоч би і найбільш покровних тамтому, ми не помічаємо. І так приміром всі знаємо, що ані двох предметів нема на сьвітї таких, котрі би зовсім нічим а нічим від себе не ріжнили ся, а навіть той сам предмет в ріжних часах, і то хоч би лише о кілька секунд ріжних, не є вже такий самий, лиш мусить хоч трошки вже бути змінений, бо в видимім сьвітї, т. зн. у сьвітї доступнім нашим змислам, відбуває ся безнастанна переміна матерії і вона то й є якраз еством всего життя і бутя нашого сьвіта. Колиж до тої обьєктивної перемінности явищ додати ще ріжну в ріжних хвилях і у ріжних людях диспозицію аперцепційну, то одержимо таку величезну ріжнородність у спостереженях чоловіка, що життя — в інтересї удержаня себе самого — мусїло постарати ся о спосіб, як би серед такої ріжнородности орієнтувати ся. І тим власне елементом, що уможливорює се орієнтованє є типовість наших виображінь. Кожде наше спостереженє є індивідуально забарвленє т. зн. кожде має такі свої своєрідні елементи, котрі ані у того самого чоловіка ані очевидно тим менше у ріжних людях так а так саме не повторяють ся. За те кожде наше виображінє має наклін до типовости т. зн. має тенденцію стати представителем цілої групи подібних спостережень. По науковому каже ся: виображіння мають характер репрезентативний¹⁾.

І так коли приміром дитина бачить перший раз пса, то одержує зовсім індивідуально забарвленє спостереженє даного зьвіряти з такою то а такою краскою шкіри, з таким то а таким ростом і т. д. А прецінь виображінє, яке лишає ся по тім спостереженю, має тенденцію до типовости, бо, коли дитина другий раз побачить подібне зьвіря, хоч би вже з іншою краскою шерсти і іншим ростом і іншими рухами, каже на него також: „о, пес, пес!“

¹⁾ репрезентант — представитель, заступник якоїсь більшої групи (лат. дієслово *re-praesentare* = „ставлю щось комусь перед очі“).

(розуміє ся, коли вже вміє говорити, а назву звіряти спам'ятає собі з першого разу).

Так само коли ми прим. отворимо природописний атлас і побачимо там образ льва, то се спостережене є чисто індивідуальне, бо кождий з нас інакше бачить его відповідно до своєї вродженої і хвилевої аперцепційної диспозиції, а до того і той образок є лиш своєрідною відбиткою даної одної фотографії або даного одного малюнка якогось одного льва. А прецінь виображінє, яке лишає ся нам у нашій уяві з того спостереженя, має характер типовий, бо кождий з нас, що бачив той образок, побачивши за якийсь час малюнок льва у якімсь іншим атласі або й дійсного льва в менажерії, знає і каже просто: „о, то лев!“ І коли потім читає прим. повістку про Андрокля і его льва, то виображує собі цілу подію власне при помочи того типового виображіня льва, яке лишило ся ему з даних індивідуальних двох спостережень. А коли хто з нас читає прим. якийсь опис подорожи по чужих краях і там є бесіда про річи (прим. про рослини і звірята), котрих ми ще ніколи не бачили, то помагаємо собі у я вою: творимо собі потрібні виображіня в приближеню на подобу тих виображінь, які вже маємо в нашій уяві з даної сфери предметів, отже прим. виображінє антильопи на подобу виображіня кози і т. п.¹⁾

Сказано, що наші виображіня мають все тенденцію ставати типовими. А мотивом тої тенденції є біологічна потреба улєкшеня собі орієнтації, а тим самим улєкшеня собі житя. Очевидно ми мусимо про предмети нашого окруженя передовсім стілько знати, щоби ми могли після того уложити наше постуцванє. Так прим. про стіл у моїй комнаті я мушу знати, що він є з дерева, отже що він є твердий і що я отже на нім можу щось положити. Я мушу дальше знати, де він стоїть, щоби я навіть потемки йдучи не дуже о него ударив ся. Також і се нераз важне для мене знати, чи він є гранястий чи округлий, чи міцно притверджений чи може пересувати ся. Коли я в ночи без світла встану і хочу дійти до дверей, то вже сам дотик стола по дорожї орієнтує мене вповні що до того, де я є. Подібно про звірят свого окруженя мусить примітивний чоловік знати, як вони менше-більше виглядають і який голось мають, щоби їх міг і з далєка розпізнати. І на ті то біологічно важні прикмети найчастійше і найміцнійше концентрує ся власне наша увага. Вони лишають по собі, очевидно, також найміцнійші аперцепційні диспозиції в нашій душі, і поява тих прикмет у нашій свідомости вистарчає вповні, щоби спонукати наше думанє до судів важних задля удержаня нашого житя прим. голос льва в поблизи родить суд: „Ту небезпечно, треба звідси сховати ся або утікати.“ Економія нашого душевного жатя, котра господарить нашими душевними силами, допускає і витворює лишє такі диспозиції, котрі є важні, і ми тому заховуємо в наших виображінях з даних предметів лиш те, що має вагу для удержаня нашого житя. Отже типове виображінє — то власне сума біологічно (т. зн. для удержаня

¹⁾ Мені доводило ся раз чути характерний куріоз. В однім вихованчім інституті злапали питомці їжа і умисно запитали свого, ноторично мало з природою обізнаного, настоятеля, що то за звір, бо вони, мовляв, не знають. На то мав настоятель відповісти без заклопотаня: „Госпідин, то або щур або куна.“

нашого життя) важних цих даного предмету чи явища. Типове виображення — то образ даного предмету, який має для нас власне певне ясно означене біологічне значіння. Ми довідуємося через типове виображення власне в першій лінії сего, чого маємо надіятися або боятися з боку даного предмету. Як виглядає той предмет зрештою, про се типове виображення каже мало або й зовсім нічого. В першій лінії нам цікаво лише те знати, чи се наш приятель чи ворог. І аж опісля, коли ми вже не потребуємо боятися даного предмету і маємо багато вільного часу, можемо розвивати й наш теоретичний інтерес, оглядаючи що раз докладніше і менше важні для нас прикмети даних предметів. Так повстає поволи теоретична наука, котра своєю дорогою — скорше чи пізніше — дає й користь біологічній, — як се бачимо передовсім на розвиток технічних наук в XIX в. — хоч в початку теоретичні наукові досліди неодному видаються безхосенними і безцільними.

Та на тій степені розвитку людське думання переходить уже від типових виображень до понять. Очевидно, що відповідно до вроджених диспозицій і обставин життя типові виображення кожного з нас будуть всеж таки трохи відмінні, хоч вони й типові і дістають серед даної громади людей одну і ту саму назву в формі якогось слова: пєс, вовк, град, дощ і т. п. Прям. хоч кожний Русин означає більшу кількість пливучої води назвою „ріка“, то всеж у кожного відповідне типове виображення в трохи відмінне відповідно до того, які ріки йому доводилося бачити і переходити і т. д. Для спільного порозуміння однак дані різниці не йдуть у рахунок і лишаєся одна назва для всіх: потічок, потік, річка, ріка, море і т. д. І буденне життя обходить ся дуже добре й тими неточними, індивідуально забарвленими, виображеннями, справляючи неточности розуміння практично за кожним разом окремо, де того треба. Але тенденція лишаєся всеж таки: щоби доходити до виображень точних і для всіх людей однако вартних — бо по перше: лиш так може бути можливе загальне порозуміння між цілим людством, а по друге: лиш такі виображення можуть мати претенсію до репрезентованя дійсного стану явищ в об'єктивнім світі. Отже такі типові виображення, що мають відповідати сущій дійсности і мають мати для всіх людей однакове значіння — називаються поняттями (Begriffe). Наука — то збірник таких понять і їх получень. Найідеальнішим типом науки є математика: найточвійша, але, що правда, і найбільше теоретична та найбільш абстрактна наука. Всі інші науки — то лиш безнастанні проби порядкованя понять на інших полях людського знаня, проби роблені з бажанєм дійти до математичної точности, але все ще доси кінчені з пересвідченням невдачі і недосяжности людського думаня до повної досконалости — хоч, що правда, поступ у тім напрямі з року на рік видавійший і відрадвійший.

З поняттями переходимо вже до третього і послідного степеня розвитку людського думаня.

19. Поняття і слова. Людська бесіда.

В поняттях і їх полученях стараєся людство, як се вже зазначено, вхопити дійсний об'єктивний стан річий і переховати те знанє яко набутий

досвід до ужитку на будуче. Та до сего потреба конче такого елменту, котрий би уможливив порозумінє з одного боку сучасників між собою, з другого боку ріжних поколін̄ людських між собою. Сучасникам треба порозумівати ся між собою тому, бо лиш контролюючи один другого що до своїх поглядів можуть вони спільно наблизити ся до пониманя дійсного стану річий; а ріжним, часово від себе віддаленим, поколін̄ям треба знов розуміти себе взаїмно тому, бо лиш тим способом може бути можлива передача набутого досьвіду будучим поколін̄ям тай опять контроля переказаного знаня новим досьвідами. Поодинокий чоловік може свої погляди справляти і зовсім мовчки, безпосередно в глибині свої душі. Людствож може се робити лиш спільними силами, а до того потребує середника, що уможливив би загальне порозумінє. І тим середником є власне людска бесіда.

Бесіда є отже суспільним витвором. В ній людство переходує свого духа через сотки і тисячі літ, хоч одиниці гинуть і змінюють ся. Кожда одиниця, приходячи на сей світ, застає уже того духа як щось, що серед тої сфери, серед котрої вона уродила ся, об'єктивно існує для неї — в формі звичаїв, обичаїв, релігії, ноші, а передовсім бесіди. І кождий з нас формує відтак свій суб'єктивний світгляд під впливом того громадського (колективного, збірного) духа — в згоді з ним або в опозиції до него — все одно, на кождий случай в безпосередній звязи з ним. І тому то філософ Гегель¹⁾ і назвав той збірний, віками нагромаджений засіб поглядів і установ людства, з котрого кожда одиниця черпає для свого світгляду мовби з жерела, духом об'єктивним в противенстві до світгляду поодиноких одиниць людської суспільности, яко духа суб'єктивного.

Дух суб'єктивний перестає дійсувати тут на землі зі смертю даної одиниці; дух об'єктивний живе дальше незалежно від зміни поколін̄ — а навіть — що найдивніше — хоч би й цілі покоління не розуміли его. Відродженє наук в XV в., відчитанє єгипетских гієрогліфів і старо-вавилонських клинів в XIX в. — то найдивніші і найцікавіші приміри відживаня об'єктивного духа в суб'єктивній свідомості дослідників живучих поколін̄, навіть по сотках і тисячах літ забути!

Однак бесіда не є рівнозначним рівноважником думок. Думка яко щось психічного взагалі не дасть ся точно виразити якимсь зверхним матеріальним способом. Всі способи і всі середники, які служать до вираженя наших думок на зверх, є лиш символами т. зн. прийнятими знаками думок для уможливленя взаїмного порозуміня. Очевидно кождий чоловік може такий символ трохи інакше розуміти і звідси то стільки непорозумін̄ і стільки сварн̄ між людьми, хоч усі знаємо, що правда може бути лиш одна що до одної якоїсь справи. Наука має на цілі усунути ті спори т. зн. виробити для всіх людей одновартні понятя і в тім лежить власне величезна вартість науки для життя людей, хоч цілковите зуніформованє всіх поглядів людства — своєю дорогою — ані не є можливе ані навіть пожадане. Повна непорушна одностайність — то смерть, а живе — то безнастанна дифференціяція (витвір ріжнородности).

¹⁾ Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770—1831), найславніший і найвпливовіший філософ XIX віку (іменно в першій половині столітя).

20. Повстанє і розвій людскої бесіди¹⁾.

Людска бесіда розвинула ся поволи зі звуків, які товаришать живішим зворушенням вже навіть у зьвірят. Пес гавкає, лев ричить, кінь ірже, коли находять ся в стані якогось зворушення. А подібно й маленька дитина, ще в колвці, звертає на себе увагу окруження криком. І вже у зьвірят в їх голоси зверхними обявами їх чувств і потреб, і так їх також розуміють інші зьвірята. А подібно в се й у маленької дитини. І маленька дитина не все кричить однак; і уважна журлива мати вже з тону крику пізнає рід і степень потреби у дитини.

Отже з тих елементарних звуків поволи розвиває ся людска бесіда²⁾. А то в сей спосіб: В усіх таких елементарних звуках обявляє ся передовсім якесь чувство прим. чувство страху, радости, злости і т. п. Але очевидно до того чувства вже в привязане все й якесь виображінє, іменно виображінє того елементу, до котрого дане чувство відносить ся, т. зн. елементу, котрий дотичне чувство викликує. Отже крик тревоги замкає також в собі вже й виображінє ворога або небезпеченства, котрі тревогу викликають. І се зовсім природно, що якість і степень того небезпеченства впливає також на якість і силу обяву тревоги т. зн. на якість і силу крику. І ми бачимо вже в сфері зьвірят, як вони тим способом порозумівають ся що до ситуації. Однак зьвірята й не виходять дальше поза той елементарний стан. Чоловік же з тих різних тонів і звуків, беручи їх за символи даних виображінь, і комбінуючи сі символи зі собою, втворив поволи артикуловану бесіду. Сей розвій ішов і йде ще до нині наперед в міру того, як елементи зворушення (т. зн. чувства) уступають на другий плян, а наперед висувають ся більш теоретичні елементи виображінь³⁾.

Ті елементи виображінь лучать ся з доличними звуками в трівкі асоціації і так повстає трівка звяз між виображінєм а звуком. А що органи мовні чоловіка є адібні втворювати величезне

¹⁾ З величезної літератури про повстанє і розвій людскої бесіди назву хіба найважнійші і найприступнійші праці. Отже передовсім Anton Marty: Ueber den Ursprung der Sprache (Würzburg 1875); Hermann Paul: Prinzipien der Sprachgeschichte (3 вид. 1898); B. Delbrück: Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen (4 вид. 1905); Karl Brugmann: Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen (Strassburg 1904); O. Schrader: Sprachvergleichung und Urgeschichte (3 вид. виходить); W. Jerusalem: Laura Bridgman (чит. Бріджмен). Erziehung einer Taubstumm-Blinden. Eine psychologische Studie (Wien 1891); Wilhelm Wundt: Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos u. Sitte (Leipzig, I. том 1900, II. 1904).

²⁾ Очевидно, се не одинокє жерело. До звуків зворушень приходять ще відтак звуки імітаційні т. зн. звуки, в котрих дитина наслідє шестєти і голоси в окружаючій природі — аразу лиш для простої забави. Вкінці звуки вказуючі (індикативні) і т. д.

³⁾ Проф. Йодль каже: „Der Augenblick, in welchem ein bestimmter Lock- oder Warn- oder Schreckensruf die Gestalt gewonnen hatte, um nicht nur einen Zustand oder eine Erregung der ihn ausstoßenden Personen, sonder daneben oder lediglich das erregende Objekt und seine Tätigkeit zu bezeichnen — dieser Augenblick darf die Geburtsstunde der Sprache im Sinne der Gedankenmitteilung genannt werden“ (Lehrbuch der Psychologie². II. стор. 230).

число різних звуків і то артикулованих звуків, отже і багатство людської бесіди може бути дуже велике, і може до певної границі додержувати кроку безмежній різнородности наших виображінь, що є, як звісно, відбитками безмежної різнородности явищ доступного нам світа. Своєю дорогою повна кореспонденція таки не є можлива, бо засіб символів т. зн. засіб слів таки все буде недостаточний для вислову всеї різнородности наших гадок і почувань. Людська бесіда все буде убожша ніж людські думки і тому так часто й послугує ся вона одним і тим самим словом на означенє кількох виображінь, і то навіть дуже різних¹⁾. І ту власне треба шукати жерела всіх метафор і метонімії²⁾ і інших тропів (= зворотів, гр. *τροπέω* чит. *тропо* = „звертаю“) бесіди людської, бо лиш тим способом, що вона лучить хоч сяк-так подібні виображіння під один вислов, може вона хоч сяк-так висловити усе багатство людських думок і людських виображінь.

Перші звуки або комплекси звуків (отже, як вже знаємо, передовсім оклики, ономапопеї і звуки вказуючі), котрі служили до означеня проявів у внутрішнім або зверхнім світі даного чоловіка, стають з часом коренями слів³⁾.

Однак первісні корені слів не означали, як се часто хибно дехто думає, для первісного чоловіка поодиноких понять, лиш вони висказували для первісного чоловіка те, що ми нині висказуємо цілими реченнями. Так ще й нині у маленької дитини поодинокі слова „тата“, „мама“ є властиво цілими реченнями. Коли дитина ті слова каже, то відповідно до обставин треба ріжно розуміти: „тату, ходи сюди!“ або „мамо, возьми мене на руки!“ ітп. І се вже становить велику епоху в розвою життя дитини, коли вона перший раз вискаже свою думку аж двома словами т. зн. підметом і присудком.

Наші речення безпідметові то власне стародавні форми тої первісної простої бесіди, котра послуговувала ся на означенє цілих, в дійсности одноцільних, комплексів явищ одним висловом, а решту порозуміння осягала мінами, тоном і рухами. Аж з часом, з поступом духового розвою, okazала ся також потреба лучити ріжні слова в одно реченє на означенє одної думки. Потреба та вийшла іменно звідси, що людський ум може углядняти і брати під увагу ріжні боки даного явища прим. раз „сонце світить“, другий раз „сонце гріє“, третій раз „сонце є округле“, четвертий раз „сонце сходить“ і т. д. Отже треба було осібногo вислову на постійний підмет (= субстанцію), а осібногo на ріжні прикмети і прояви (= акциденції) того підмета. І звідси вийшла будова нашого думаня в формі судів, аложених в підмета і присудка. Та дводільність має впрочім свою підставу, як се вже висше зга-

¹⁾ Так прим. слово „ручка“ є здрібнялою, пестливою назвою рук у чоловіка, іменно у милої нам особи (нпр. дитини), і заразом метафоричною (= образною; гр. *μετα-φέρω* чит. *метарфєро* = „переносу з одного місця на друге“) назвою держака при ріжних приладах прим. ручка з пером до писаня і т. п.

²⁾ гр. *μετ-ωνυμία* чит. *metonymia* = „реторична фігура заступлюваня одного імени другим прим. „читаю Шевченка“ місто „поезії Шевченка“.

³⁾ Проф. Йодль каже просто: „Interjektions- und Nachahmungswurzeln“ (I. с. стор, 232); грец. *ὀνοματοποιία* чит. *onomatopoiia* = „творенє слів після звуків у природі“ нпр. шум від шелесту „шу“; гук від звука „гу“ і т. п.

дано, у т. зв. фундаментальній аперцепції т. є. антропоморфнім повнанню проав. Чоловік повнанє кожде явище ако вплив акоїсь сили — анальоїчно до своїх власних діл і рухів, ако впливів власної волі. І інакше й не може бути, бо все наше повнанє є взагалі лише анальоїєю або, як каже Гете: „Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis“ (Faust I., кінцевий Chorus mysticus). Отже підмет наших судів є все для нас центром акоїсь сили, а присудок висловлює все якийсь обяв тої сили, і то обяв актуальний (= дійство) або лише потенціальний (= прикмету), хви-левий або трівкий. І підмета склали з часом окрему катеґорію слів, іменно катеґорію іменників і заіменників іменникових, а присудки катеґорію дієслів (для дійств) і прикметників (для потенцій) прим. дерево цвиге, дерево росте, дерево усхло, дерево (є) високе і т. п. Всі інші части мови повстали пізнійше, а іменно аж тоді, як чоловік став уже комбінувати різні елементарні суди зі собою і тим способом почав творити щораз більші комплекси думок. Се можна ще навіть наглядно бачити в історії розвитку тих язиків, котрі мають довговікову літературу прим. в історії розвитку язика грецького.

Суд (Urteil), зложенний з підмета і присудка, є отже основною формою людського думання¹⁾. На зверх проявляє ся се в реченю (Satz), в котрім — винявши нечисленні форми прастарих речень безпідметових — також все розрізняємо підмет (Subjekt) і присудок (Prädikat). Треба однак все памятати, що реченє, написане або висказане устно словами, є лише символом суду, а не рівноважним рівнозначником єго, що отже той символ є лише суррогатом²⁾, з котрого значінє суду що йно треба виміркувати і вирозумовати. Наука, котра учить того, називає ся фі-льольогією³⁾.

21. Розвій функції судження.

Найпершими судами, які чоловік формує, є безперечно суди спостерігачі (Wahrnehmungsurteile). Їх предметом є якраз отсе в даній хвилі спостерігані прояви, котрі відбувають ся саме в даній хвилі в нашім окруженю. До їх висказу служить ві всіх язиках час теперішний (praesens). Ту належать очевидно також т. зв. реченя безпідметові, як прим. гремить, лискає і т. д. — Колиж предметом суду є якась пережита нами подія з минувшини, то повстає суд пригадувачий (Erinnerungs- oder Gedächtnisurteil). Часом єго є все якийсь час минувший (praeteritum) прим. „передучора була гарна

¹⁾ Проф. Грузалем каже: „Das Urteil ist die Form, in die wir jedes Geschehen in und außer uns bringen müssen, damit wir es verstehen und zu unserem geistigen Eigentum machen. Die einfachsten wie die kompliziertesten Gedankeninhalte müssen diese Form annehmen, und mit der sprachlichen Fixierung derselben im Satze ist die Grundlage zu einer ungemein reichen Weiterentwicklung von Vernunft und Sprache gegeben...“ (Lehrbuch der Psychol. стор. 108).

²⁾ лат. sub-rogare (surrogare) = „казати когось вибрати на чинєсь місце“; суррогат = елемент заступаючий місце чогось іншого (Ersatzmittel).

³⁾ Славний фільольог Бек (August Boeckh 1785—1867) сказав, що фільольогія є „das Erkennen des Erkannten“ т. зн. є наукою, котра учить ро-зуміти те, що хтось другий уже знав і словами другим персказав.

погода". — Колиж ми на підставі теперішнього стану обставин стараємо ся виробити собі образ будучого уложеня річий, і ті уявні виображіння уложимо в суд, то повстає суд о ж и д а ю ч и й (Erwartungsurteil). Часом его в час будучий (futurum) прим. „завтра певно буде дощ“. Всі ті три роди судів т. зн. суди спостерігаючі, пригадуючі і очідаючі становлять групи судів поглядових (Anschauungsurteile), бо їх зміст становлять особисті, індивідуально (т. зн. для кожного чоловіка трохи інакше) забарвлені, спостереження і виображіння, загально кажучи: поглядів.

Однак ті індивідуально забарвлені виображіння мають, як ми вже знаємо, все тенденцію переходити в типові виображіння, а дальше в понятя, котрих значіне має бути для всіх людей все і всюди одно і те саме. Коли отже такі понятя уложимо в суд, то повстає суд понятєвий (Begriffsurteil). Такий суд понятєвий висказує все щось, що не є зависимим від хвиливого успособлення або погляду даного чоловіка, лиш має постійну, об'єктивну вартість загальну. Звичайно в се констатоване якоюсь правильности в процесах зовнішнього або внутрішнього сьвіта¹⁾ нпр. „Чоловік є вством смертельним“ або „Чоловік росте враз зі своїми висшими цілями“. До висказу таких судів понятєвих служить також час теперішний (tempus praesens), але то є вже praesens logicum, ріжне від того praesens, яке служить до висказування хвиливих судів спостерігаючих. До судів понятєвих належать також суди історичні прим. „Ганнібаль побив Римлян в чотирох битвах“. Praeteritum таких судів є ріжне від praeteritum судів пригадуючих. бо воно нічого не пригадує, лиш льогічно зазначує, що така то а така подія відбула ся раз колись в минувшині.

Суди понятєві неісторичні мають звичайно таку форму, що присудок складає ся зі злучки і якогось імени присудкового, котре то імя присудкове все в висловом якогось комплексу прикмет і сганів. Нпр. „жит є ссавцем“ значить стільки, що „жит має всі прикмети, котрі є спільні всім ссавцям“. Особливо важні є ті суди понятєві, котрі висловлюють певну правильну звязь між явищами прим. „Наколи яке тіло ogrіваємо, то его обем побільшає ся“, Сей суд висловлює звязь між піднесенем температури а зміною обему. Такими судами є також всі математичні формули, котрі все висловлюють якесь трівке відношене рівности між якимись двома величинами нпр. $c^2 = a^2 + b^2 - 2 ab \cos \gamma$. Очевидно для $\gamma = 90^\circ$ буде $c^2 = a^2 + b^2$.

¹⁾ Се властиво й є предметом всяких наукових дослідів: шуканє і констатоване правильности у відносинах явищ до себе. Один з найславнійших нинішних математиків, membre de l' Institut (= член академії), Henri Poincaré (чит. Анрі Поенкарé) каже: „То, що може досягнути наука — то не є самі річи, лиш відносини річий до себе; по за тими відносинами нема дійсности, достуної для нашого слідження і пізнаваня“ (цитую з німецкогo перекладу знаменитої книжки: Wissenschaft und Hypothese, 2 вид. Leipzig 1906, стор. XIV.). А на іншій місци читаємо знов таке: „Der Verstand hat die Fähigkeit Symbole zu schaffen und dadurch konstruiert er das mathematische Kontinuum, welches nichts anderes ist als ein besonderes System von Symbolen. Seine Macht wird nur begrenzt durch die Notwendigkeit Widersprüche zu vermeiden; aber der Verstand macht von dieser Fähigkeit nur Gebrauch, wenn die Erfahrung ihm dazu Veranlassung gibt“ (l. c. 27).

Суди понятеві уможливають розважане відносин між ріжними понятями і їх полученнями що до їх обсягу і значіння. І вони то й становлять власне властивий предмет формальної логіки, котра розпадає ся на три часті, а то: 1) на науку про понятя; 2) науку про суди і 3) науку про ключі (т. ан. полученя судів). Однак розважане проблемів і елементів формальної логіки не лежить уже в обсягу мові теперішньої теми, що мала лиш вяснити аство і значінє людского думаня взагалі.

Д О Д А Т О К.

Коли повисші мої розважаня вже були видруковані, дістав я до своїх рук сьвіжу книжку згаданого вже висше славного французского математика Анрі Поенкарé п. з. „Вартість науки“ (Henri Poincaré: Der Wert der Wissenschaft. Mit Genehmigung des Verfassers ins Deutsche übertragen von E. Weber mit Anmerkungen und Zusätzen von H. Weber, Professor in Strassburg. Leipzig 1906, 8°, VI+252 з портретом автора, ціна опр. 3-60 марок.). Книжка обнимає крім вступу три часті, а то: 1) про математичні науки (чотири розділи: погляд і логіка в математиці; мірене часу; понятє простору; простір і его три розміри); 2) про фізикальні науки (пять розділів: аналіза і фізика; астрономія; істория математичної фізики; теперішня криза в математичній фізиці; будучність математичної фізики); 3) про обективну вартість науки (два розділи, першпий: „Чи наука є витвором штучним?“, другий: „Наука і дійсність“). Питаня, порушені в книжці Поенкарé, належать, як бачимо, до сфери наук математичних і фізикальних і вимагають від кожного читача деякого підготованя в тих напрямх. Однак спосіб викладу — nota bene: о скільки се лиш було можливе — держаний автором так, щоби книжку міг читати кождей інтелігентний чоловік. Книжка дає ясне виображенє про те, що є цілюю науки тобто цілюю збірної праці учених; ми довідуємо ся з неї про средства і способи, якими учені послугують ся у своїх дослідах і про трудности, з якими мусять бороти ся.

Отже з тої цікавої книжки подаю ту в переводі шестий параграф з третої часті. Гадаю, що се буде заразом найлучше поясненє до онтих коротких натяків про вартість і певність науки, які я вилів на кількох місцях у свій виклад про людске мисленє. Отже автор пише на згаданім місци (в уступі п. з. „Обективність науки“) так:

„Приходжу до питання: Яка є обективна вартість науки? Та попереду треба сказати: Що саме ми розуміємо під назвою „обективність“?

Отже моментом, котрий запоручає нам обективність сьвіта, серед якого ми живемо, є щоденний досьвід, що той сьвіт є таким не лиш для одної, котрої будь з нас, одиниці, але власне для всіх подібних нам думачих єств. Стикаючи ся з другими людьми одержуємо від них часто готові пороблені ними заключеня; ми знаємо, що ті заключеня не походять від нас, а заразом ми пізнаємо в тих заключенях діло розумних, подібних нам єств. А що ті чужі заключеня прецінь дають ся застосувати також до сьвіта наших вражінь і почувань, тому ми й заключаємо дальше, що ті розумні други

ества помічають своїми зміслами те саме, що ми; відси ми й знаємо, що наші помічення — то не сонні привиди.

І се в отже перше услівє обективности: те, що в обективне, мусить бути спільне більшому числу думаючих еств і може бути переказане одним умом другому. А що те переказуване може відбувати ся лиш при помочи бесіди, то ми мусимо дальше заключати: Без бесіди нема обективности.

Вражінє других людей в для нас на все замкненим свѣтом. Чи вражінє, котре я називаю „червоним“, в таке саме як те, котре мій сусѣд називає „червоним“? Ми не маємо жадного способу, щоба се доказати. Отже наших вражінє ми не в силі переказати другим людям; сего що в чистую прикметою в наших вражінєх, не можна ніяк переказати другому умови, сей елемент в для нас на віки закритий (undurchdringlich). Та інакше стоїть справа з відношенєм ми вражінє до себе.

З того погляду все, що в обективне, в безприкметне (eigenschaftslos) і в чистим відношенєм (Beziehung). Я не йду очевидно так далеко, щобим мав сказати, що обективність в лиш чистую скількістю (Quantität); се було би занадто вузке розумінє натури тих відношенє, про котрі бесіда; але з того становища легко арозуміти, як хтось — я вже не знаю хто — прийшов до тої гадки, що свѣт — то властиво лиш одно ріжничкове зрівнанє (Differenzialgleichung). Хоч на кождий случай супроти сего парадоксального твердженє треба застеречи ся, то все таки з другого боку мусимо також признати, що нічо не в обективним, чого не можна другому переказати, що отже лиш в відношенє між нашими вражінєми можуть мати обективну вартість.

Міг би хтось виправді замітити, що естетичне зворушенє, котре в спільне всѣм людям, дав доказ на се, що прикмети наших вражінє також в такі самі для всѣх людей, отже що вони в також обективні. Та коли гллубше вдумати ся в справу, то зараз видко, що доказу на се властиво нема; в найдлїпшїм разї можна доказати лиш те, що зворушенє ума у Петра і Павла було викликанє вражінєми, котрі вони однако називають, або відповідними получєнєми тих вражінє. Отже зворушенє Петра в звязанє з вражінєм А, котре він називає червоним, а зворушенє Павла знов з вражінєм Б, котре той також називає червоним. Або навіть те зворушенє властиво й не викликанє прикметами дотичних вражінє, лиш радше гармонїйним укладом відносин даних вражінє, котру то гармонїю ми й відчуваємо несвѣдомо в формі естетичного зворушенє.

Поодинокє вражінє не тому в гарне, що посїдає дані сі чи ті прикмети, лиш тому, що воно на тканинї наших гадок занимає дотичне відповідне місце, так що не можна его подразнити, не зворушуючи zarazом „відбирача“, що находить ся десь на другім кінци дрота і відюдає артистичному зворушеню.

Так отже чи давти ся на справу з становища морального чи естетичного чи наукового, виходить все одно й те саме: лиш то в обективне, що для всѣх в та ким самим. Та про таку тождність (Identität) можна говорити лиш тоді, коли вона — говорячи метафорично — дасть ся „зміняти на дрібні“ і може бути переказана одним умом другому. Отже лиш то має обективну вартість, що може бути переказанє другому в формі бесіди, то значить що в приступне розумови.

Та се лиш один бік справи. Цїлком неупорядкована маса не могла би мати жадної обективної вартости, бо була би незрозуміла; але з другого

боку також добре упорядкована маса не могла би мати тої вартости, наколи би не відповідала дійсно відчуванам нами вражінням. Властиво мені видає ся й зовсім непотрібним пригадувати те услів'я і я бим про се не був і подумав, коли би не давно ще от не тверджено, що фізика не є жадною експериментальною наукою. І хоч та думка не має зовсім жадних виглядів на те, щоби могла бути прийнята фізиками або філософами, то прецінь треба добре уважати, щоби не поховзнути ся на тій похилій дорозі, котра веде до таких консеквенцій. Отже в справі об'єктивности науки мусять два услів'я бути сповнені: перше відрізняє дійстність від сонного привиду, друге від роману.

Отже що ж то є наука? Я старав ся вяснити се в попередних уступах: наука є передовсім класифікацією (=порядкованем), тобто лученем до купи фактів, які на око є відділені від себе, хоч вони получені з собою якимсь природним, але закритим посвояченем. Наука є, іншими словами, системою відносин. Ми вже сказали, що об'єктивности треба шукати лиш у відносинах; се був би страчений труд, коли би хтось хотів її шукати в самих річах, без огляду на їх відносини до себе.

Тверджене, що наука не може мати жадної об'єктивної вартости, бо вона показує нам лише відносини річий до себе, було би зовсім фалшиве, бо як раз відносини річий до себе є одним фактом, який треба уважати об'єктивним.

Коли отже ми питаємо, що є об'єктивною вартостію науки, то се не значить: чи наука учить нас пізнавати правдиву натуру річий?, лиш се значить: чи наука учить нас пізнавати правдиві відносини річий до себе?

На перше питає певно ніхто не заважає ся відповісти: ні; але я думаю, що можна пійти ще дальше і сказати, що не лише наука, лише взагалі нічо на світі не може нам показати самого ества річий. Ми не лише не можемо дати жадної відповіді на таке питає, але ми би навіть не розуміли відповіді, наколи би нам її хтось дав у тім згляді; я навіть сумніваю ся, чи ми взагалі, ставлячи таке питає, розуміємо его.

Коли отже якась наукова теорія претенсionalmente обіцяє нам вяснити, що то таке тепло або електричність або житє, то вона вже з гори є осуджена; все, що вона нам може дати, є лиш грубим образом. Отже вона є неточною а тим самим засудженою на смерть (*unvollständig und hinfällig*).

Тим способом ми усунули перше питає. Лишає ся друге: чи може наука показати нам правдиві відношеня річий? Чи може якраз те, що вона лучить до купи, треба розлучувати, а те, що вона розлучує, треба разом зєднувати?

Щоби зрозуміти значіне того нового питає, треба собі пригадати те, що ми висше сказали про услів'я об'єктивности. Чи мають ті получения об'єктивну вартість? То значить: чи ті відношеня є для всіх людей такі самі? чи вони остануть такі самі і для тих поколінь, що по нас прийдуть?

Отже передовсім се є очевидне, що ті відношеня (які наука установляє межи явищам), не є такі самі в очах ученого, що розуміє їх, і для чоловіка несвідомого, що про них не чув ще нічого. Та се нич не значить; бо хоч несвідомий чоловік не бачить їх сейчас, то ученому може удати ся, показати ему їх цілим рядом експериментів і заключень. Ту важне передовсім те, що є точки, що до котрих згоджують ся всі, котрі знають дотичні пороблені досвідди.

Отже питає є, чи та згода буде трівкою і буде також і між нашими потомками. Можна також питати себе, чи ті получения, котрі нині робить

наука, будуть потвержені наукою завтра. Отже що до того, то справді не мож вказати аргументної підстави, котра би нас управняла до відповіді на те питане: так; але з другого боку наука вже досить довго живе, так що ми, запитавши її історію, можемо прецінь знати, чи будівлі, котрі вона виставила, видержать пробу часу чи може се лиш будинки хвилеві (vergänglich).

І щож ми видимо в історію наук? На першій погляд здає ся нам, що теорії тривають лиш один день, і що безнастанно громадають ся лиш звалища одної на другу. Нині родять ся; завтра переходять у моду; позавтра стають ся клясичними; на слідуєчий день вони вже перестарілі і відтак тонуть в моря забутя. Коли однак приглянути ся справі ближше, то зараз можна пізнати, що те, що так забуває ся, то власне теорії, які виступають з претенсією учить, чим є річи. Та проте таки є в них часто щось, що має трівку вартість. Іменно коли якась теорія відкриє нам якесь дійсне відношене річній до себе, то то є вже трівкий здобуток і ми певно все найдемо его під новою основою в інших теоріях, що прийдуть на місце тамтої.

Возьнім примір: Теорія етеричних филь¹⁾ учила нас, що світло є рухом; нині волять учені електромагнетну теорію, котра каже, що світло є током. Ми не хочемо тут входити в те, чи би не можна тих теорій получить з собою і сказати, що світло є током, а той ток є рухом. Тому що на кожній случай сей рух не був би мабуть тотожний з тим рухом, який приймали прихлонники старої теорії, можна би з повним правом сказати, що стара теорія упала. А прецінь щось з неї остало ся, бо межі тими суппонованими токами, які приймає Maxwell, існують ті самі звязи, які були межі суппонованими рухами, котрі приймав Fresnel (читай: Френель). Отже щось таки остає і се щось — то власне найважнійше. Тим поясняє ся також те явище, що сучасні фізики без найменшої трудности могли перейти від бесіди Френеля до бесіди Максвеля.

Правда, також багато получень, котрі уважано трівкими і певними, заклинено; але більшість удержує ся і, як здає ся, удержить ся й дальше. Ну і щож є для них мірою об'єктивности?

Се зовсім та сама міра, що й для нашої віри в естествоане окружаючих нас предметів. Ті предмети є о стільки для нас дійсними, о скільки вражіння, котрі вони в нас будять, видають ся нам полученими зі собою якимсь трівким постійним звязком, а не лиш якимсь случаем. Отже так само і наука відкриває нам межі явищами інші, тонші, але не менше трівкі звязки; то так тоненькі нитки, що їх довго не добачувано; але коли їх раз добачено, то вже їх не можна не видіти; отже вони не менше дійсні, як ті, котрі дали дійсність зовнішнім предметам окружаючого нас світа; се нич не має до річи, що вони що йно недавно стали нам звісні, бо трівкість одних і других очевидно однака.

Можна приміром сказати, що етер є рівно дійсним як кожде зовнішнє тіло; коли ми про таке тіло говоримо, що воно існує, то се значить, що між барвою, смаком і запахом того тіла є якась трівка і міцна внутрішня звязь; колиж ми кажемо, що етер існує, то се значить, що між усіми оптичними явищами є природна звязь: і оба ті твердження мають очевидно ту саму вартість.

¹⁾ Так звана теорія ундуляційна.

А навіть наукові сполуки мають у певнім зміслі — і більше реальности в собі як сполуки т. зв. здорового „хлопського“ розуму, бо вони мають більший обсяг і стремлять до того, щоби частинні сполуки переняти в себе.

Можна би ще й так сказати, що наука є лише класифікацією, а класифікація не може бути правдива, лиш вигідна. Та се є правдиве, що вона є вигідна; а надто се, що вона є вигідна не лише для мене, але і для всіх людей; так само є правдою, що вона остане вигідною і для наших потомків; звінци є правдою, що се все не може бути случайне.

Коротко кажучи, одинокою об'єктивною дійсністю є відношене річий до себе, з котрих то відношень виходить гармонія сьвіта. Правда, сеї гармонії не можна собі виобразити позз духом, котрий її понимає і відчуває. Та всеж вона мусить бути об'єктивна, бо вона є спільна всім думаючим вствам* (Стор. 198—205).

Львів, 10. серпня 1906.

